

πλήρωσε πρώτον τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος, ἐκ τοῦ ὁποῖου προέρχονται τὰ ἐν τῷ Μουσεῖῳ τῆς Χαλκίδος σπουδαιότατα ἀρχαῖα ἀγάλματα, ἠρεύνθησεν ἔπειτα ἀρχαῖον ὑδραγωγεῖον, τὸ ὅποιον ἐκ τοῦ κέντρου τῆς πόλεως ἔφερον ὕδωρ εἰς οἰκοδόμημά τι ἀπέχον ἑκατὸν μέτρα ἀπὸ τοῦ ναοῦ, ἔσκαψεν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἐρετρίας καὶ ἀπεκάλυψε διάφορα ἰδιωτικὰ οἰκήματα, τελευταῖον δὲ ἠρεύνθησεν σπήλαιόν τι κείμενον 1 1/2 ὥραν μακρὰν τῆς πόλεως, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶχον εὐρεθῆ ὑπὸ χωρικῶν λίθινά τινα ἐργαλεῖα καὶ προϊστορικὰ ἀγγεῖα ὁμοίων ἀγγείων τεμάχια εὔρε καὶ ὁ ἴδιος, πιθανὸν δὲ εἶναι, ὅτι τὸ σπήλαιον ἐχρησίμευσεν εἰς τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὡς τόπος λατρείας.

Βορειότερον τῆς Βοιωτίας, ἐν Φωκίδι, ὁ ἔφορος κ. Σωτηριάδης ἐξηκολούθησε τὰς δοκιμαστικὰς σκαφὰς ἐν τῷ προϊστορικῷ συνοικισμῷ τῆς Ἀγ. Μαρίνης, περὶ οὗ ἔγινε λόγος καὶ ἐν τῇ περυσινῇ λογοδοσίᾳ. Ὡς δὲ προεβλέπομεν τότε, τὰ πορίσματα τῆς νέας ἐρεύνης ὑπῆρξαν πολλοῦ λόγου ἄξια. Ἐκ δύο βόθρων, οἵτινες ἐσκάφησαν ἐπὶ τῆς ὑψίστης ἐπιφανείας τοῦ συνοικισμοῦ, ἐβεβαιώθη, ὅτι τὰ γνωστὰ γραπτὰ νεολιθικὰ ἢ, κατὰ τὸν κ. Σωτηριάδην, χαλκολιθικὰ ἀγγεῖα ἀπαντῶσιν εἰς τὸ κατώτατον στρώμα τῆς ἐπιχώσεως, τὸ ὅποιον ἔχει πάχος 3 1/2 μέτρων· κατόπιν ἔρχεται ἄλλο στρώμα τοῦ αὐτοῦ πάχους περιέχον ἀγγεῖα τοῦ πρώιμου χαλκοῦ αἰῶνος, καὶ τρίτον ἀκολουθεῖ τὸ μυκηναϊκὸν στρώμα. Παρεντίθεται ἄρα μεταξὺ τῶν νεολιθικῶν ἢ χαλκολιθικῶν ἀγγείων καὶ τῶν μυκηναϊκῶν μακρὰ χρονικὴ περίοδος, ἢ τοῦ πρώιμου χαλκοῦ αἰῶνος, καθ' ἣν ἐσχηματίσθη ἐπίχωσις πάχους 3 1/2 μέτρων. Ἐκ τούτου δὲ καὶ ἐκ παραβολῆς πρὸς τὴν κεραμεικὴν τῆς Κρήτης συμπεραίνει ὁ κ. Σωτηριάδης, ὅτι τὸ τέλος τοῦ νεολιθικοῦ ἢ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος ἐν Φωκίδι πρέπει

νά τεθῆ περί τὰ μέσα τῆς τρίτης πρὸ Χρ. χιλιετηρίδος. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο συμφωνεῖ τελείως πρὸς τὰ πορίσματα τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ γενομένων πρὸ τινων ἐτῶν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ἀνασκαφῶν, πόσον δὲ μεγάλη εἶναι ἡ σημασία αὐτοῦ διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαιοτάτης ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ βορειοτέρᾳ Ἑλλάδι, εἶναι περιττὸν νὰ ἐξάρωμεν ἐνταῦθα.

Ἐν Θεσσαλίᾳ ἐργάζεται ἀπὸ ἐτῶν, ὡς εἶναι γνωστὸν, ὁ ἔφορος κ. Ἀρβανιτόπουλλος, ὅστις κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐνήργησε δαπάναις τῆς Ἑταιρείας τρεῖς ἀνασκαφάς. Ἐν Γόννοις ἐξηκολούθησε τὴν ἔρευναν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ εὔρε περι τὰς 25 νέας ἐπιγραφάς, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἀγαλμάτια πήλινα, χαλκᾶς τινας πόρπας κ.τ.τ. Ἐν Σέσκλῳ ἀνέσκαψε πέντε τάφους γεωμετρικῆς ἐποχῆς περιέχοντας πήλινα ἀγγεῖα, λίθινα σφονδύλια, χαλκᾶ μαχαίρια, δακτυλίους καὶ ψέλια ὁμοίως χαλκᾶ καὶ ἰψήφους περιδεραιῶν ἐξ ὑαλομάζης. Ἐν Δολοπιά δέ, ἐπὶ τοῦ ὄρους Ἰτάμου καὶ παρὰ τὸ χωρίον Δρανίστα, ἐκαθάρισε θολωτὸν τάφον, ἐν ᾧ εἶχον ταφῆ τριάκοντα καὶ εἰς νεκροί· τὰ κτερίσματα αὐτῶν εἶναι μεγάλα τινὰ πήλινα γεωμετρικὰ ἀγγεῖα, ἐν μικρὸν ὀστέινον ἀγγεῖον φέρον χρυσοῦν περίβλημα, θῆκαι μαχαίρων ὀστεῖναι μετ' ἐγγεγλυμμένων παραστάσεων, τετράγωνα μικρὰ ὀστεῖνα κοσμήματα φέροντα ἐγγλυφον σφίγγα, λίθοι μετ' ἐγγλύφων ζώων, χρυσαῖ σφραγίδες μετ' ἐγγλύφων παραστάσεων καὶ ἄλλα τινὰ μικροτέρας ἀξίας πράγματα. Καθόλου δυνάμεθα ἐκ τῆς ἐκθέσεως τοῦ κ. Ἀρβανιτοπούλλου νὰ εἰκασώμεν, ὅτι τὰ κτερίσματα τοῦ πλουσίου τούτου τάφου ἔχουσιν μεγίστην σπουδαιότητα διὰ τὴν γνῶσιν τῆς τόσον σκοτεινῆς ἀκόμη ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουσιν.

Ἐν Πελοποννήσῳ ἔγιναν ἀνασκαφαὶ ὑπὸ τῶν ἐφόρων κυρίων Ῥωμαίου, Οἰκονόμου καὶ Κυπαρίσση.

## ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΦΩΚΙΔΙ

### Ὁ συνοικισμὸς τῆς Ἀγίας Μαρίνης.

Ἡ ἐν Φωκίδι ἀνασκαφικὴ ἐργασία τοῦ ἔτους τούτου εἶνε ἐξακολούθησις τῆς πέρυσιν ἐν τῷ προϊστορικῷ συνοικισμῷ τῆς Ἀγίας Μαρίνης ἀρξαμένης (ἴδε *Πρακτικὰ* τοῦ 1910 σελ. 163 ἐ.). Κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ πέρυσι σύστημα ἀνέσκαψα βόθρους εὐρεῖς, ἀλλὰ νῦν διήκοντας διὰ παντὸς τοῦ πάχους τοῦ γηλόφου μέχρι τοῦ παρθένου ἐδάφους, ὅπερ ἐν τινι τοῦλάχιστον σημείῳ εὔρον κείμενον  $8\frac{1}{2}$  μέτρα ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην γεωργουμένην ἐπιφάνειαν. Θὰ προετίμων, ἐννοεῖται, τὴν ἀνόρυξιν εὐρείας τάφρου διηκούσης ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μέχρι τοῦ ἄλλου ἄκρου τοῦ συνοικισμοῦ κατὰ τὸ ἐξ ἑκατὸν περίπου μέτρων πλάτος αὐτοῦ, ἢ καλλίτερον: τὴν ἀνασκαφὴν εὐρέος τμήματος τῆς βράχως πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἀμέσως σχεδὸν ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν ἀναφαινομένων λιθίνων τοίχων προμυκηναϊκῶν κατοικιῶν καὶ περισυλλογὴν τῶν εἰς τὰ αὐτὰ ἀγγεῖα ἀνηκόντων ὀστράκων, καθόσον ταῦτα πολλάκις εἰς ἱκανῶν μέτρων ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν εὐρίσκονται διεσπαρμένα. Τὸ πλεονέκτημα τοῦτο βεβαίως δὲν παρουσιάζουν οἱ κατ' ἀνάγκην πρὸς τὰ κάτω βαθμηδὸν στενούμενοι βόθροι. Καὶ ἡ ἐξαγωγή δὲ τῶν χωμάτων ἐκ τῶν τοιούτων ὀρυγμάτων διὰ τῶν συνήθων ζεμπιλίων ἀπὸ τῶν μεταξύ τοῦ 3<sup>ου</sup> καὶ τοῦ 8<sup>ου</sup> ἢ 9<sup>ου</sup> μέτρου διαστρώσεων παρέχει μεγάλας δυσκολίας. Ἀλλὰ πρὸς τοιαύτην ἐργασίαν ἦσαν ἀνεπαρκῆ τὰ φέτος διατεθέντα χρηματικὰ μέσα.

Ὅπωςδὴποτε καὶ οἱ βόθροι παρέσχον σαφῆ τεκμήρια

τῆς διαδοχῆς τῶν διαφορῶν εἰδῶν τῆς κεραμικῆς κατ' ἀναδρομὴν ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων μέχρι τῆς πρώτης ἐποχῆς, καθ' ἣν ἄνθρωποι, καταλιπόντες ὀφθαλμοφανῆ εἰς ἡμᾶς τῆς διαβάσεώς των τὰ ἴχνη, ὤκησάν ποτε ἐνταῦθα.

Ὁ πρῶτος κατὰ τὴν δυτικὴν τοῦ συνοικισμοῦ πρόσβασις, σχεδὸν εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους τοῦ γηλόφου, ἀνορυχθεὶς βόθρος ἔφερεν εἰς φῶς ἀμέσως ὑπὸ τὸ γεωργούμενον νῦν ἔδαφος — μεστὸν τουρκικῶν μόνον καὶ νεωτάτων ὀστράκων — τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Χαιρωνείας καὶ Δραχμανίου γνωστά, ὑπὸ λιθίνων ἐργαλείων καὶ λεπίδων ὀφιδιανοῦ συνοδευόμενα « νεολιθικά » ἀγγεῖα πάντων τῶν εἰδῶν ἐκείνων, τὰ ὅποια περιέγραψα ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι τοῦ ἔτους 1908 σελ. 63-96. Τὸ στρῶμα τοῦτο ἀπεδείχθη ἐνταῦθα ἔχον πάχος 5 μέτρων. Ἡ πρώτη δὲ ἐπὶ τοῦ παρθένου ἐδάφους διάστρωσις εὐρέθη κειμένη 3 περίπου μέτρα ὑπὸ τὴν νῦν ἐπιφάνειαν τῆς πέριξ τοῦ συνοικισμοῦ πεδιάδος, ποταμοχώστου κατὰ τὸ μέρος τοῦτο. Ὁ Κηφισὸς ῥέει σήμερον ἐν περίπου χιλιόμετρον ἀπωτέρω πρὸς νότον. Ἀλλὰ πολὺ ἀρχαία, παναρχαία μᾶλλον, κοίτη τοῦ ποταμοῦ παρατηρεῖται ἀμέσως ὑπὸ τὸν συνοικισμὸν, πεπληρωμένη νῦν ἰλύος καὶ ἄμμου, καλλιεργουμένη δὲ καὶ βαμβακόφυτος τὸ πλεῖστον. Ἡ κοίτη αὕτη φέρει ἔτι τὸ ἀπὸ τῶν τουρκικῶν χρόνων παραδοθὲν ξενικὸν ὄνομα « Ποτόκι », ὅπερ σημαίνει ῥεῦμα. Ὄντως δὲ καὶ σήμερον ἔτι, κατὰ μακρὰς περιόδους, ἐν καιρῷ πλημμύρας τὰ ἐκ τῆς νῦν κοίτης τοῦ ποταμοῦ ὑπερχελοῦντα ὕδατα εἰς ταύτην τὴν παναρχαίαν κοίτην εἰσρέουσι καὶ τὸν πέριξ τύπον κατακλύζουσιν, ὡς τοῦτο συνέβη φέτος κατὰ τὴν ἐκτάκτως μεγάλην πλημμύραν τῆς 16<sup>ης</sup> Αὐγούστου. Τὸν παμπάλαιον λοιπὸν συνοικισμὸν πρέπει νὰ νοήσωμεν ἰδρυθέντα ποτὲ ἐνταῦθα ἐπίτηδες παρ' αὐτὴν τὴν ὄχθην τοῦ

ποταμοῦ, ὅστις καὶ σήμερον κατὰ τοὺς πλείστους μῆνας τοῦ ἔτους ἀφθονεῖ ὕδατος, ἐνίοτε δὲ καθ' ἅπαν τὸ ἔτος, ὅταν συχνότερον βρέχη περὶ τὸν Παρνασσόν, κατὰ δὲ τοὺς παλαιούς χρόνους δικαιοτέρον βεβαίως ἐκοσμεῖτο διὰ τοῦ ἐπιθέτου «καλλίνας».

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς κλιτύος καὶ ὀλίγον ὑψηλότερον τοῦ βόθρου τούτου, ἐγγύτερον ἄρα πρὸς τὴν ἐπίπεδον, πολὺ ἐκτεταμένην ἐπιφάνειαν τοῦ γηλόφου, ἐπεχείρησα τὴν σκαφὴν δευτέρου ὀρύγματος. Ἐνταῦθα ὑπὸ τὸ γεωργούμενον ἔδαφος, ὅπερ ὡσαύτως περιεῖχε συντρίμματα τουρκικῶν καὶ νεωτάτων ἀγγείων, ἀπήντησα κατ' ἀρχὰς ἱκανὰ ὄστρακα τῶν ἀγγείων ἐκείνων, τὰ ὅποια πέρυσι παρατήρησα κατὰ τὴν πρώτην ἐπὶ τῶν εὐρέων νάτων τοῦ συνοικισμοῦ ἀνασκαφικὴν ἀπόπειραν ἀφθονοῦντα εὐθύς ὑπὸ τὸ γεωργούμενον ἔδαφος ἐν στρώματι πάχους  $3\frac{1}{2}$  μέτρων (ἴδε *Πρακτικά* τοῦ 1910 σελ. 164). Ταῦτα εἶνε τὰ «καμαραϊκά», ὡς εἶπον τότε, ὑπὸ Furtwängler ἐπικληθέντα, καθόσον ὅμοια καὶ ἐν Ὀρχομενῶ εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ τὸ 1903-1905 γενομένας ἀνασκαφὰς εὐρέθησαν, φέροντα μέλαν γάνωμα καὶ διάκοσμον ἐπ' αὐτοῦ γεωμετρικὸν λευκοῦ ἀλαμποῦς, σχεδὸν ὑποκιτρίνου χρώματος. Ἐπειδὴ ἀμέσως κατωτέρω αὐτῶν ἐν τῷ ἐν λόγῳ ὀρύγματι ἤρχισαν αὖθις ἀναφαινόμενα τὰ προμνημονευθέντα «νεολιθικά», δὲν ἐξηκολούθησα ἐνταῦθα τὴν περαιτέρω σκαφὴν, ἀλλὰ μετέβην ἐγγὺς τῶν πέρυσιν ἀνασκαφέντων βόθρων πρὸς τὸ νοτιανατολικὸν τοῦ συνοικισμοῦ ἄκρον ἐπὶ τῆς ὑψίστης αὐτοῦ ἐπιφανείας πρὸς ἀκριβεστέραν νῦν μέχρι τοῦ παρθένου ἐδάφους ἐξέτασιν τοῦ χώρου ἐνταῦθα.

Δύο βόθρους ἀνώρυξα ἐν τῇ θέσει ταύτῃ, τὸν ἕνα παρὰ τὸν ἄλλον, ἀμφότεροι δὲ παρέσχον τὰ αὐτὰ φαινόμενα τριπλῆς ἐναλλαγῆς τῆς κεραμικῆς, ἥτις ἀποτελεῖ τὸν δια-

κριτικὸν χαρακτῆρα τοῦ συνοικισμοῦ τούτου. Τὸ ὑπὸ τοῦ ἀρότρου καθ' ἕκαστον ἔτος ἀπὸ αἰῶνων καὶ χιλιετηρίδων ἴσως ἀνασκαλευόμενον φυτικὸν ἔδαφος, πάχους 40 περίπου ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου, περιεῖχε καὶ ἐνταῦθα ὄστρακα τουρκικῶν μόνον καὶ νεωτάτων χρόνων. Ἄλλ' ὑπ' αὐτὸ ἀμέσως ἀνεφάνη στρῶμα πάχους ἑνὸς περίπου μέτρου, ἄφθονα περιέχον ὄστρακα μυκηναϊκῶν ἀγγείων, καὶ δὴ τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων, καὶ πολυάριθμα τῶν μινυείων ἐπικληθέντων βαθέος τεφροῦ χρώματος. Εὐθὺς δὲ κατόπιν πάλιν ἤρχισαν ἀναφαινόμενα τὰ μνημονευθέντα «καμκραϊκά» ἀλλὰ πολυπληθῆ ἐνταῦθα καὶ ἐν στρώματι πάχους  $3\frac{1}{2}$  μέτρων περίπου. Μετὰ τῶν προμυκηναϊκῶν τούτων ἀνάμικτα ἐξηκολούθησαν ἀπαντῶντα κατ' ἀρχὰς μὲν ἰκανῶς πολυάριθμα, βαθμηδὸν δὲ ὀλιγοστεύοντα μέχρι τελείας ἐξαφανίσεως τὰ μινύεια. Τέλος ὑπὸ τὸ στρῶμα τοῦτο τῶν  $3\frac{1}{2}$  μέτρων περίπου ἐνεφανίσθη αὐθις εἰς πάχος ἄλλων  $3\frac{1}{2}$  μέτρων περίπου τὸ ἀφθονοῦν ὄστράκων πάντων τῶν εἰδῶν τῶν τῆς Χαιρωνείας καὶ Ἐλατείας «νεολιθικῶν» ἀγγείων ἐν συνοδείᾳ λιθίνων ἐργαλείων καὶ λεπίδων ὀψιδιανοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ λειψάνων ἐνταῦθα σαφεστάτων τῆς χρήσεως τοῦ χαλκοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Διότι ἀκριβῶς εἰς τὴν ἐσχάτην διάστρωσιν τοῦ κατωτάτου στρώματος, εὐθὺς ἐπὶ τοῦ παρθένου ἐδάφους, εὐρέθησαν ἐν μιᾷ μὲν θέσει χαλκᾶ ψέλλια μετὰ βελονοειδῶν χαλκῶν ἐργαλείων, ἐφαρμοζομένων εἰς ὀστεΐνας λαβὰς, αἵτινες παραπλεύρως κείμεναι εὐρέθησαν μετὰ πλῆθους μικρῶν κογχυλίων, ἀναμφιβόλως ἀποτελούντων ἔρμον· ἐν ἄλλῃ δὲ δύο μικρὰ χαλκᾶ ἐγχειρίδια, ὁμοίωτα κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς τὰ ἐν Κρήτῃ ἐν τῷ πρωτομινυϊκῷ στρώματι εὐρεθέντα. Ἐπι δὲ χαλκοῦς ἐγκοπεύς λιθοξόου ἢ ξυλοργοῦ καὶ σφραγίς μικρὰ κωνοειδῆς ἐκ στεατίτου,

φέρουσα ἐγγάρακτον σημεῖον τριῶν καθέτων γραμμῶν τεμονομένων ἐν μέσῳ ὑπὸ ὀριζοντίας <sup>1)</sup>).

Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰ μινύεια—τὰ ὅποια εὔρομεν παρακολουθοῦντα ἀπλῶς ὡς ἰδιαιτέρον εἶδος τὰ ἐπικρατοῦντα ἐν τῷ ἀνωτάτῳ, ὑπὸ τὸ φυτικὸν ἔδαφος, στρώματι μυκηναϊκὰ καὶ τὰ ἐπικρατέστατα ἐν τῷ ὑπὸ τοῦτο «καμαραϊκὰ»—τὰ λοιπὰ ἦτοι ταῦτα τὰ καμαραϊκὰ, τὰ μυκηναϊκὰ καὶ τὰ «νεολιθικὰ» ἀποτελοῦσιν ἕκαστα ὁμογενῆ τάξιν διάφορον τὴν μίαν τῆς ἄλλης. Περὶ τῆς μυκηναϊκῆς ὡς διακεκριμένης τοιαύτης περιττὸς εἶνε πᾶς λόγος. Ἀλλὰ καὶ τὰ καμαραϊκὰ εἴτε γάνωμα (Firnis) μέλαν φέροντα μετὰ διακόσμου χρώματος λευκοῦ ἀλαμποῦς εἴτε τοῦτον μόνον ἐπὶ τοῦ ἀγανώτου πηλοῦ εἴτε μονόχρωμα, δεικνύουσι κατὰ τὸ σχῆμα τελείαν ὁμογένειαν. Τὰ «νεολιθικὰ» τέλος, τὰ γραπτὰ, διακρίνονται μὲν εἰς δύο ἰκανῶς διάφορα ἀλλήλων εἶδη κατὰ τὰ σχέδια τοῦ διακόσμου καὶ τὸ χρῶμα αὐτοῦ (ἐρυθρὸν στίλβον ἢ μέλαν θαμπὸν ἦτοι ἀμαυρόν, matt), ὡσαύτως δὲ ἐν μέρει καὶ κατὰ τὸ σχῆμα· ἀλλ' ἔχουσι καὶ σημεῖα τινα ἐπαφῆς, ἀπαντῶσι δὲ καὶ ἀνάμικτα μετ' ἀλλήλων, ὥστε δύνανται ὁμοίως νὰ θεωρηθῶσιν ἀποτελοῦντα ὁμογένειαν ἰδίαν, εἰς ἣν συνανήκουσι καὶ τὰ μονόχρωμα εἴτε μέλανος πηλοῦ εἴτε ὑπερύθρου καὶ ὑποκιτρίνου, στιλβωμένα πάντα μηχανικῶς καὶ ταῦτα καθὼς καὶ τὰ γραπτὰ τοῦ ἐρυθροῦ διακόσμου καὶ τὰ ὀλίγιστα μέλανα ἐγγάρακτα. Αὐτόδηλον εἶνε λοιπὸν ὅτι καὶ τὰ «καμαραϊκὰ» καὶ τὰ «νεολιθικὰ» πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ἀντιστοιχοῦντα εἰς δύο διαφόρους διαδοχικὰς χρονικὰς περιόδους, ὅπως τὰ μυκηναϊκὰ εἰς τρίτην. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὰ στρώματα εἶνε

<sup>1)</sup> Ἡ ἀνάλυσις τῶν γαλκῶν ἀντικειμένων ἔδωκε γαλκόν 92, 28 ἢ 92, 28, κασιότερον δὲ 0,288 ἢ 0,300 ἐπὶ τοῖς ἑκατόν. Ὡστε πρόκειται ἔτι περὶ καθαροῦ γαλκοῦ μετὰ τινων ἐλαχίστων ἀκαθαρσιῶν καὶ οὐχὶ περὶ κρατερώματος (μπροῦνζου).

μεγάλου πάχους, τὸ μὲν καμαραϊκὸν  $3\frac{1}{2}$  μέτρων, τὸ δὲ νεολιθικὸν  $3\frac{1}{2}$  μὲν ἐν τοῖς δυσίν ὀρύγμασιν, ὃ δὲ ἐν τῷ τρίτῳ, αἱ περίοδοι αὗται πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ικανῶς μακραί. Πόσον μακραί, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω.

Γνώρισμα ἰδιαιτερον ἔχει ἐκάτερον τῶν δύο πρώτων διαδοχικῶν στρωμάτων, τὸ «νεολιθικὸν» δηλαδὴ καὶ τὸ προμυκηναϊκὸν «καμαραϊκὸν», καὶ τόδε. Λίθινον κτίσμα δὲν ἀπήντησα κανέν ἐν τῷ νεολιθικῷ. Εὗρον ὅμως τεμάχια ικανὰ τῶν πηλοχρίστων τοιχωμάτων καλαμοπλέκτων καὶ ἀχυροσκεπῶν πάντως καλυβῶν. Οὔτε τὸ σχῆμά των διακρίνεται οὔτε τὸ μέγεθος. Ἄλλὰ τοῦτο εἶνε βέβαιον, ὅτι κατὰ τὸν νεολιθικὸν αἰῶνα αἱ κατοικίαι τῶν ἀνθρώπων ἐνταῦθα, ὅπως καὶ πλεισταχοῦ ἀλλαγῶ, ἦσαν ἀπλούσταται καλύβαι, ὅμοιαι πρὸς τὰς σημερινὰς τῶν φερεοίκων ποιμένων τῆς Ἑλλάδος («Βλάχων»). Μετὰ χώματος ἀνάμικτος τέφρα, ὅστῃ βοῶν, αἰγοπροβάτων, κέρατα βοῶν, ἐλάφων, ἢ ὀδόντες χοίρων, ἢ μᾶλλον ἴσως ἀγριοχοίρων, καὶ ὅστῃ λεπτὰ πτηνῶν, εἶνε λείψανα τῶν ἀπορριμμάτων τῶν οἰκημάτων τούτων. Ἐνιαχοῦ παρετήρησα καὶ τὸ δάπεδον στρωμένον μὲ λιθάρια τοῦ ποταμοῦ. Σκελετοὺς ἀνθρωπίνους δὲν ἀπήντησα. Ἄπαξ μόνον κρανίον ἡμιεφθαρμένον ἄνευ σκελετοῦ, ὅστις πιθανῶς κρύπτεται ἐντὸς τοῦ μὴ ἀνασκαφέντος χώματος, διότι τὸ κρανίον ἀπήντησα ἀκριβῶς εἰς τὸ τοίχωμα τοῦ ὀρύγματος. Κτιστοὶ ὅμως βεβαίως δὲν ἦσαν οἱ τάφοι. Τὸναντίον τοῦ προμυκηναϊκοῦ «καμαραϊκοῦ» στρώματος οἱ ἀνθρωποὶ σαφῶς φαίνονται κατοικήσαντες οἰκίας λιθοκτίστους, ἐξ ὧν τοῖχοι διεσώθησαν. Ἄλλ' οὔτε τὸ σχῆμα τῶν οἰκιῶν οὔτε τὸ μέγεθος ἦτο δυνατόν νὰ διακριθῶσιν ἐντὸς τῶν στενῶν ὀρυγμάτων. Οἱ δὲ ἐν αὐτοῖς εὐρεθέντες τάφοι εἶνε κιβωτοειδεῖς ὑπὸ πλάκῶν λι-



θίνων περιεχόμενοι ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν, καὶ ἄνωθεν ὁμοίως ὑπὸ πλακῶν καλυπτόμενοι. Οἱ νεκροὶ εἶχον τὴν θέσιν κατακεκλιμένων ὀκλαδιῶν (*liegender Hocker*). Τὰ ὀστᾶ εἰς τὴν ἐπαφὴν ἐκονιοποιουῦντο. Καύσεως νεκρῶν οὐδὲν σημεῖον εὐρέθη. Ἐλάχιστα τεμάχια ἀνθρώκων εἶνε ἴσως λείψανα μικρᾶς θυσίας ἐντὸς τοῦ τάφου. Ὅμοιον τι παρατήρησα ἄλλοτε ἐν τάφῳ αἰτωλικῷ τοῦ 200 περίπου πρὸ Χριστοῦ, ἦτοι παρὰ τὸν σκελετὸν μικρότατον σωρὸν ἀνθρώκων καὶ τέφρας, τὸν φλοῖον αὐγοῦ ὄρνιθος καὶ μικρὰ ὀστᾶ πτηνοῦ.

Εἰδικώτερον περὶ τῆς διαδοχῆς τῶν διαφόρων στρωμάτων λαλῶν, πρέπει νὰ σημειώσω τὰ ἐξῆς.

Πρῶτον τὰ στρώματα δὲν διακρίνονται ἀλλήλων διὰ τινος διαπέδου. Μόνον ἡ μεταβολὴ τοῦ εἶδους τῶν ὀστράκων δεικνύει τὸ τέλος τοῦ ἐνὸς καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἄλλου στρώματος.

Δεύτερον ἡ μεταβολὴ τῆς κεραμικῆς εἶνε ἀπότομος ἄνευ μεσολαβούντων εἰδῶν. Ἦδη ἡ ἀρχὴ τοῦ «νεολιθικοῦ» εἶνε αἰφνιδία ἐμφάνισις ποικίλων γραπτῶν ἅμα καὶ μονοχρῶμων εἰδῶν προχωρημένων κατὰ τὴν τέχνην τοῦ σχεδίου, τοῦ χρωματισμοῦ, τῆς καθαρότητος καὶ ὀπτήσεως τοῦ πηλοῦ, τῆς λεπτότητος καὶ λειότητος τῶν τοιχωμάτων, τῆς στιλβώσεως. Ὅλως πρωτογενὲς κατώτατόν τι εἶδος δὲν εὐρέθη· τοιοῦτον εἶδος δὲν εὔρον οὔτε ἐν Χαιρωνείᾳ οὔτε ἐν ταῖς ἄλλαις θέσεσι, τὰς ὁποίας μέχρι τοῦδε ἠρεύνθησα ἐν τῇ φωκιῇ πεδιάδι περὶ τὴν Ἐλάτειαν ἢ κατὰ τὸν ἄνω ῥοῦν τοῦ Κηφισοῦ παρὰ τὴν ἀρχαίαν Δρυμαίαν (νῦν χωρίον Γλούνιτσα). Καὶ ἐν ταῖς περὶ τὸν Ὀρχομενὸν ἀνασκαφαῖς τῶν Βαυαρῶν τοῦ 1903 καὶ ἐξῆς τὸ ἀρχαιότατον παρατηρηθὲν στρῶμα ἀντιστοιχεῖ καθ' ὅλα πρὸς τὸ τῆς Χαιρωνείας-Ἐλατείας (ἴδε *Orchomenos*, ὑπὸ *Heinrich Bulle* σελ. 17). Ἡ κεραμικὴ λοιπὸν τέχνη φαίνεται

εἰσελάσασα εἰς τὴν χώραν ἤδη ἔν τινι προόδῳ εὐρισκομένη. Ἐπειδὴ ἔν τῷ «νεολιθικῷ» στρώματι παρατήρησα κατὰ μὲν τὴν κατωτάτην διάστρωσιν πλεονάζοντα μᾶλλον τὰ ἐρυθρὸν στιλπνὸν διάκοσμον φέροντα ἐπὶ ἐδάφους ἀνοικτοῦ χρώματος (λευκοῦ ἢ ὑπερύθρου), κατὰ δὲ τὴν ἀνωτάτην μᾶλλον τὰ θαμποῦ (ἀμαυροῦ matt) διακόσμου, ἐσκέφθην μήπως ὄντως ταῦτα ἀνεπτύχθησαν ὑστερώτερα ἐκεῖνων. Ἄλλ' ἐπειδὴ καὶ ἀνάμικτα εὐρέθησαν ἐκάτερα μεθ' ἑκατέρων, ἐν Χαιρωνείᾳ δὲ ἰδίως τὰ μὲν πρῶτα εὐρίσκονται ἐξ ἴσου πολυπληθῆ εἰς πάσας τὰς διαστρώσεις ἐν στρώματι πάχους 4 μέτρων, τὰ δὲ δεύτερα ἐνεφανίσθησαν μόνον ἐν πολλῷ βάθει αὐτοῦ, κλίνω μᾶλλον νὰ πιστεύσω, ὡς καὶ ἄλλοτε παρατήρησα (ἴδε Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα τοῦ 1908 σελ. 97 ἑ.), ὅτι μετὰ τινος ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς ἀρχᾶς πρωτογόνου εἶδους ἢ κεραμικῆ ἀνέπτυξε συγχρόνως πάντα τὰ «νεολιθικά» αὐτῆς εἶδη, κατὰ τοῦτο δὲ μόνον τὸ πολὺ προχωρημένον στάδιόν της ἐμφανίζεται ἐν τῷ «νεολιθικῷ» στρώματι τῆς ἀπὸ τοῦ Ὀρχομενοῦ μέχρις Ἐλατείας χώρας.

Τρίτον τὰ λίθινα ἐργαλεῖα καὶ αἱ λεπίδες ὄψιδιανου πολυπληθῆ εἶνε καθ' ἅπαν τὸ «νεολιθικόν» στρώμα. Κατόπιν ἀμέσως ἀμφοτέρω ὀλίγιστα κατ' ἀρχᾶς ἐμφανίζονται. Ἐπειδὴ δὲ, ὡς ἀνωτέρω παρατήρησα, καὶ ὁ χαλκὸς ἤδη προφανῶς εἶνε ἐν χρήσει κατὰ τὴν «νεολιθικὴν» περίοδον, ἀναμφίβολον εἶνε ὅτι ἡ ἔλλειψις τῶν λιθίνων ἐργαλείων καὶ ὄψιδιανῶν ἐν τῷ προμυκηναϊκῷ «καμαραϊκῷ» στρώματι σημαίνει τελείαν ἐπικράτησιν τοῦ χαλκοῦ ἐνταῦθα. Ἀλλὰ καὶ τὸ «νεολιθικόν» δὲν δύναται πλέον ὀρθῶς ν' ἀποκαλεῖται οὕτως· δικαίως δύναται νὰ ὀνομάζεται μόνον χαλκολιθικόν καὶ πρὸς ἀκριβῆ χαρακτηρισμὸν τοῦ λοιποῦ θὰ ὀνομάζω αὐτὸ οὕτω καὶ τὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ ἐπομένως ὄχι πλέον νεολιθικά ἀλλὰ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος. Τὸ ἀρχαιό-

τατον ἄρα γνωστὸν μέχρι τοῦδε στρώμα τῆς περὶ Ὀρχομενὸν καὶ Ἑλλάτειαν χώρας, ἀλλὰ καὶ τῆς Φθιώτιδος καὶ Θεσσαλίας, πρέπει νὰ θεωρηθῆ σχηματισθὲν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ νεολιθικοῦ αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ χαλκοῦ. Κυρίως νεολιθικὸν αἰῶνα, ὡς ἐγνώρισεν αὐτὸν ἡ Κρήτη π. χ., δὲν φαίνεται ὅτι ἐγνώρισεν ἡ Ἑλλάς.

Τέταρτον ἡ προμυκηναϊκὴ «καμαραϊκὴ» περίοδος τοῦ συνοικισμοῦ Ἁγίας Μαρίνης χαρακτηρίζεται ὑπὸ ὁμογενοῦς ὅλως διόλου τάξεως ἀγγείων, ὡς προανέφερα. Ἄλλ' ἐν τῇ κατωπᾶτῃ διαστρώσει, ἧτοι εὐθὺς ὑπὲρ τὸ χαλκολιθικὸν στρώμα, εὔρον ἐν τῷ τελευταίῳ τοῦλάχιστον ὀρύγματι πλῆθος μὲν τῶν μονοχρώμων εἰς τὴν τάξιν ταύτην ἀνηκόντων ἀγγείων, οὐδὲν ὅμως τῶν μέλαν γάνωμα φερόντων μετὰ λευκοῦ διακόσμου. Θὰ ἠδύνατο λοιπὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι τὸ γάνωμα εἰσῆχθη ἀργότερα κατὰ τὸν καθαρῶς χαλκοῦν τοῦτον αἰῶνα καὶ οὐχὶ εὐθὺς ἀμέσως ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἐν ἄλλῳ ὀρύγματι καὶ τὰ γανωμένα ἀγγεῖα εὔρον εὐθὺς ὑπεράνω τῶν χαλκολιθικῶν, πιθανώτερον φαίνεται ὅτι ὁ χαλκοῦς αἰὼν ἐγνώρισεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ γάνωμα. Διὰ τὰ προμυκηναϊκὰ ἀγγεῖα μετεχειρίσθη μέχρι τοῦδε τὴν ὀνομασίαν «καμαραϊκὰ». Ἄλλὰ ἤδη πέρυσι (ἴδε Πρακτικὰ τοῦ 1910 σελ. 164) παρετήρησα ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν εἶνε ὀρθόν, διότι φέρει σύγχυσιν πρὸς τὰ Κρητικὰ τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου, ἀπὸ τῶν ὁποίων πρέπει ἀπολύτως νὰ διακριθῶσι τὰ τῆς Ἁγίας Μαρίνης. Ἐπρότεινα τότε τὸ ὄνομα τῶν τοῦ «πρωτογόνου γανώματος» (Urfirnis)<sup>1</sup>, δανεισθεὶς αὐτὸ ἐκ τῆς ὀνοματολογίας τῶν εὐρημάτων τοῦ Ὀρχομενοῦ ὑπὸ Furtwängler κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1903 καὶ ἐξῆς. Ἄλλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶνε ὀρθόν· διότι Urfirnis δύναται νὰ εἶνε μόνον ἡ πραγματικὴ ἀρχὴ τοῦ γανώματος, ἧτις εὔρεθη ἐπὶ τινων ὀστράκων τοῦ χαλκολιθικοῦ στρώματος

ἐν Χαιρωνείᾳ - Ἐλάτειᾳ καὶ ἐν Ὀρχομενῷ τὸ τῶν προμυκηναϊκῶν ἕως τῆς Ἁγίας Μαρίνης γάνωμα εἶνε ἀληθὲς τοιοῦτον, ἀνεπτυγμένον πλέον τελείως, καίπερ ἄνευ λάμφεως, καὶ ἐντελῶς ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν πρωτομινωϊκῶν τῆς τρίτης ἐποχῆς (Early Minoan III). Περὶ τούτου ἐπέισθην παραβαλὼν πολλὰ τεμάχια Κρητικὰ πρὸς τὰ τῆς Ἁγίας Μαρίνης. Ὁρθὸν λοιπὸν εἶνε ν' ἀποκαλῶμεν τὰ προμυκηναϊκὰ Ἁγίας Μαρίνης ἢ οὕτως ἢ πρωτομινωϊκὰ.

Ἡ τελευταία αὕτη παρατήρησις δίδει ἀφορμὴν νὰ ἐξετάσωμεν τὸ *χρονολογικὸν ζήτημα* τῆς διαδοχῆς τῆς κεραμικῆς τῶν στρωμάτων τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ἁγίας Μαρίνης καὶ τῆς ἀρχαιοτάτης κεραμικῆς ἐν γένει τῆς περὶ Ὀρχομενόν, Χαιρώνειαν καὶ Ἐλάτειαν χώρας.

Τὸ προμυκηναϊκὸν τῆς Ἁγίας Μαρίνης στρῶμα φαίνεται δυνάμενον νὰ χρονολογηθῆ κατὰ τὰ ὅμοια ἐντελῶς πρὸς τὰ πρωτομινωϊκὰ III ἀγγεῖά του, ἤτοι περὶ τὰ τέλη τῆς τρίτης χιλιετηρίδος. Τοῦτο δὲ λέγω, ἐννοεῖται, μόνον ἐὰν ὑποτεθῆ ὅτι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἢ εἰσῆχθησαν ἐκ τῆς Κρήτης εἰς Φωκίδα ἢ ἐποιήθησαν ἐν Φωκίδι κατ' ἐπίδρασιν τῆς κρητικῆς κεραμικῆς. Ὅτι δὲν εἰσῆχθησαν ἐκ τῆς Κρήτης εἰς Φωκίδα, εἶνε ἀναμφισβήτητον. Διότι καὶ μὲν τελείως ὅμοια εἶνε τὰ τῆς Ἁγίας Μαρίνης (καὶ ἀντίστοιχα τοῦ Ὀρχομενοῦ ἐννοεῖται) πρὸς πολλὰ τῶν τῆς Κρήτης προμυκηναϊκῶν III· ἀλλὰ τὸ σχῆμα πολλῶν ῥαμφοστόμων καὶ ἄλλων τῆς Ἁγίας Μαρίνης δὲν ἀπαντᾷ διόλου ἐν Κρήτῃ· τὰ ῥαμφόστομα ταῦτα τῆς Ἁγίας Μαρίνης ἔχουσι πάντα προφανῆ ὁμοιότητα πρὸς σῶμα γηνός, καθὼς προβάλλοντα πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὸ στῆθος, ὅπως τὰ πτηνὰ ταῦτα, μὲ τὸν ἀνατεταμένον λαιμόν, καὶ τὸ σῶμα ὀπισθεν οὕτως εἰπεῖν ἔλκοντα, τοιαῦτα δὲ δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ. Ἐξ ἄλλου ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ

πολλά πρωτομινωϊκά III, τὰ ὁποῖα οὔτε κατὰ τὸ σχῆμα (π. γ. τὰ ὁμοιότροπα πρὸς πρόχους τείου, Theekannen) οὔτε κατὰ τὸν λευκὸν γεωμετρικὸν διακόσμον ἔχουσιν ἀντίστοιχα ἐν Ἀγίᾳ Μαρίνῃ, καίπερ ἄλλως παντελῶς ὅμοιον γάνωμα φέροντα. Μένει λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν μόνον ὅτι τὸ γάνωμα τοῦτο μετὰ τοῦ συστήματος τοῦ λευκοῦ διακόσμου εἰσῆχθη ἐκ Κρήτης εἰς Φωκίδα καὶ Ὀρχομενόν, ὅπου ἐφηρμόσθη εἰς τὴν ἐγγωρίαν κεραμικὴν. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι πρωτόγονόν τι γάνωμα ἀπαντᾷ, ὡς προανέφερα, καὶ ἐν Φωκίδι-Ὀρχομενῶ ἐν τῷ χαλκολιθικῷ στρώματι· ἀλλ' ἴσως καὶ τοῦτο ἐγεννήθη ἐξ ἐπιδράσεων τοῦ κρητικοῦ πρωτομινωϊκοῦ I ἢ II. Καὶ ἂν δὲ ἐγεννήθη ἐν Φωκίδι-Ὀρχομενῶ ὡς ἐπιχώριος νεωτερισμός, πάλιν ὅμως ἢ ταχύτερα καὶ μεγαλειότερα αὐτοῦ ἐν Κρητικῇ τελειοποιήσις, ὑπερακοντίζουσα τὰς μικρὰς ἐκεῖνας φωκικὰς ἀρχάς, εἰσῆχθη αὐτοῦσία εἰς τὴν βορείαν Ἑλλάδα. Κατ' ἄλλον τρόπον ἀδύνατον εἶνε νὰ νοηθῇ ἡ τελεία ὁμοιότης τοῦ κρητικοῦ καὶ τοῦ φωκικοῦ-ὀρχομενίου γανώματος καὶ τοῦ ἔτι γεωμετρικοῦ λευκοῦ διακόσμου. Ἡδὲ λοιπὸν ἐκ τούτου πάντα λόγον ἔχομεν νὰ θεωρήσωμεν σύγχρονον πρὸς τὸ πρωτομινωϊκὸν III τὸ προμυκηναϊκὸν στρώμα τῆς Ἀγίας Μαρίνης. (Περὶ Ὀρχομενοῦ δὲν λέγω τίποτε, διότι ἐκεῖθεν ἔχομεν τεμάχια ἀγγείων, ἀλλ' οὐδεμίαν εἶδησιν περὶ ἰδιαιτέρου στρώματος. Τὰ τεμάχια κεῖνται ἐν κιβωτίοις ἐν τῷ μουσεῖῳ Χαιρωνείας μετὰ τὴν σημεῖωσιν «Urfirnis» ἢ «Kamares», εἰ καὶ πάντα εἶνε ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ εἶδους ἤτοι πρωτομινωϊκὰ III).

Ἄλλ' ἡ τρίτη τοῦ πρωτομινωϊκοῦ στρώματος τῆς Κρήτης ἐποχὴ εἶνε βραχυχρόνιος, τιθεμένη κατ' ἀκριβείαν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοδιφῶν τῆς μεγαλονήσου εἰς τὰ 2400-2200, ἐνῶ τὸ προμυκηναϊκὸν στρώμα τῆς Ἀγίας Μαρίνης διὰ

τῆς ἀνωτάτης διαστρώσεως συνάπτεται πρὸς τοὺς ἐσχάτους μυκηναϊκοὺς χρόνους ἤτοι τοὺς περὶ τὸν 14<sup>ον</sup> αἰῶνα περίπου. Ἡ λοιπὸν πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι μετὰ τὸ 2200 περίπου ἔμεινεν ἀκατοίκητος ὁ συνοικισμὸς οὗτος τῆς Φωκίδος μέχρι τοῦ 1400 περίπου, ἢ ὅτι ἡ τρίτη πρωτομινωϊκὴ ἐποχὴ παρετάθη ἐνταῦθα ἐπὶ πολὺ μακρότερον χρόνον ἢτοι ἐπὶ ἰκανοὺς ἔτι αἰῶνας. Ἡ πρώτη ὅμως ὑπόθεσις ἀναιρεῖται ἐκ τοῦ ὅτι τὰ εὐθὺς σχεδὸν ἐν ἀρχῇ τῆς προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐν Ἀγίᾳ Μαρίνῃ ἐμφανιζόμενα μινυεῖα ἀγγεῖα, κατόπιν βαθμηδὸν πληθυνόμενα μέχρι τῆς τελευταίας διαστρώσεως, ἀπαράλλακτα ἐξακολουθοῦσι καὶ ἀμέσως ὑπεράνω αὐτῆς ἐν τῷ μυκηναϊκῷ στρώματι. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα καθιστῶσιν ἀναμφισβήτητον τὴν ἀδιάσπαστον συνέχειαν τοῦ οἰκισμοῦ ἐνταῦθα καὶ τὴν ἀδιάσπαστον ἐπομένως παράτασιν τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτοῦ ἀρχῆς περὶ τὸ 2400-2000 μέχρι τοῦ 1400 περίπου, ἢτοι ἐπὶ δέκα περίπου αἰῶνας. Ὁ χωρικός συνοικισμὸς τῆς Ἀγίας Μαρίνης δὲν ἐγνώρισεν, ὡς φαίνεται, ἄλλην ἀνάπτυξιν τῆς κεραμικῆς ἢ ἐκείνην, εἰς τὴν εἰσῆλθεν ἄπαξ ἀφοῦ ἔλαβεν ὄθησιν τινα ἐκ Κρήτης διὰ τῆς ἐκεῖθεν εἰσαγωγῆς ἢ τελειοποιήσεως τοῦ γανώματος τῶν ἀγγείων. Ἄν ἦτο προοδευτικός, ἂν δὲν ἦτο συντηρητικός ἐπιχώριος, θὰ ἐδέχετο ἐκ Κρήτης καὶ τὰ λοιπὰ συναφῆ πρὸς τὴν τρίτην πρωτομινωϊκὴν ἐποχὴν αὐτῆς στοιχεῖα ἢτοι τὰ ποικιλότερα σχήματα καὶ σχέδια τοῦ διακόσμου τῶν ἀγγείων τῆς Κρήτης τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔπραξε, ὡς βεβαιούμεθα ἐκ τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ἐν τῷ προμυκηναϊκῷ στρώματι ὄλων ὁμοειδῶν πρὸς ἄλληλα ὀστράκων. Πιθανὸν νὰ εἰσῆγεν ἀπλῶς ἐκ Κρήτης δι' ἰδιαιτέρας χρήσεις καὶ περιστάσεις ἐνίοτε καὶ καλλίτερα ἀγγεῖα τῶν κατόπιν κρητικῶν ἐποχῶν. Ἄλλ' ἂν τοῦτο ὀλίγιστοι εὐπορώτεροι ἔπραξαν—καὶ ἴσως εὐρεθῶ-

σιν ἐν περαιτέρῳ ἀνασκαφαῖς τοῦ συνοικισμοῦ τοιαῦτα ἔγνη — ὁ πληθυσμὸς ὁμῶς ἐν γένει δὲν ἡσθάνθη, ὡς φαίνεται, ποτὲ τὴν ἀνάγκην ταύτην. Μακρὰν τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ μεγαλειτέρου κέντρου τῆς χώρας, ὅπερ ἦτο μόνον ὁ Ὀρχομενός, ἐξηκολούθησε τὴν χωρικὴν του ζωὴν ἄνευ στενωτέρας συναφείας πρὸς τὴν διαπόντιον συγκοινωνίαν. Ἄλλως οὐδὲ ἐν Ὀρχομενῷ εὐρέθησαν εἰσηγμένα ἐκ Κρήτης ἀγγεῖα τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου, ἢ τῆς πρώτης ἐποχῆς τῆς ἐσχάτης μινωϊκῆς. Πολυτελέστερα ἀγγεῖα ἐκ Κρήτης ἤρχοντο, ὡς φαίνεται, σπανιώτερον ἐνταῦθα καί, καθὼς προεῖπα, πιθανῶς μόνον δι' ἰδιαιτέρας χρήσεις. Πραγματικῶς εἰς τὸν παρὰ τὸ Δραχμάνι τάφον ἡγεμονικοῦ τινος προσώπου, ὃν περιέγραψα ἐν *Mitteilungen* τοῦ 1907 σ. 402 ἔ. καὶ ἐν Ἀρχαιολογικῇ ἐφημερίδι τοῦ 1908 σ. 94, εὐρέθησαν δύο ῥαμφόστομοι πρόχοι τοῦ τύπου τῶν μεσομινωϊκῶν, ἂν μὴ ἐκ Κρήτης εἰσηγμένοι, τοῦλάχιστον ὁμῶς κατὰ μίμησιν τῶν κρητικῶν ἐν Φθιώτιδι κατεσκευασμένοι. Ἡ πρόοδος ἄρα ἀπὸ τῆς πρωτομινωϊκῆς διὰ τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου μέχρι τῆς ἐσχάτης μινωϊκῆς (Late Minoan) ἔθιξε καὶ τὴν βορείαν ταύτην ἑλληνικὴν χώραν. Ἄλλὰ τὰ καλλίτερα τῆς τέχνης προϊόντα, ὡς εἰκός, δὲν ἦσαν πολὺ κοινὰ καὶ περιορίσθησαν εἰς στενώτερον κύκλον τῆς κοινωνίας τοῦ ἀγροικοτέρου τούτου πληθυσμοῦ καὶ εἰς ὀλιγωτέρας χρήσεις.

Τὴν χρονολόγησιν τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος τῆς Ἀγίας Μαρίνης περὶ τὰ τέλη τῆς γ' χιλιετηρίδος ἀπαιτεῖ καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις. Μεταξὺ τῶν ἀγγείων αὐτοῦ εὐρίσκονται τινὰ πλατύστομα μὲ τὰ χεῖλη ὄχι περιφερικὰ ὀριζοντίως, ἀλλὰ λοξὰ (*abgeschrägte*), ἀντιστοιχοῦντα ἐν μέρει πρὸς τὰ τρωϊκὰ τῆς δευτέρας πόλεως τοῦ Ἰλίου (*Troja II*), ἧς ἡ ἡλικία περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους τάσσεται. Ἄλλ' ὅπερ σπουδαιότερον, μεταξὺ τῶν προμυκη-

ναϊκῶν Ἀγίας Μαρίνης παρουσιάσθησαν καὶ δύο-τρία τεμάχια τῶν κυκλαδικῶν ἐκείνων ἀγγείων, τὰ ὅποια καὶ πολλαχοῦ ἄλλοῦ εὐρέθησαν, ἰδίως δὲ ἐν Αἰγίνῃ πολυάριθμα, ὅπου ὑποθέτω ἕνεκα τῆς ποιότητος τοῦ πηλοῦ ὅτι καὶ τὸ κέντρον τῆς κατασκευῆς αὐτῶν ὑπῆρξε (ἴδε Ἀρχαιολ. Ἐφημ. τοῦ 1908 σελ. 90). Ὁ Furtwängler ὠνόμασεν αὐτὰ χειροποίητα πρῶϊμα μυκηναϊκὰ καὶ ἀνήκουσι πάντως εἰς τὴν νεωτέραν κυκλαδικὴν περίοδον. Ἐπομένως καὶ διὰ τούτων φερόμεθα αὖθις εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ἢ καὶ εἰς ἔτι νεωτέραν ἐποχὴν πιθανῶς.

\* Ἄν δεχθῶμεν ὅτι τὸ προμυκηναϊκὸν στρῶμα Ἀγίας Μαρίνης ἀνέρχεται εἰς τοὺς μικρὸν πρὸ τοῦ 2000 χρόνου, τότε τὸ ἀμέσως ὑπ' αὐτὸ κείμενον χαλκολιθικὸν πρέπει νὰ χρονολογηθῆ ὡς ἀνήκον περίπου εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς τρίτης χιλιετηρίδος, ἂν μὴ ἴσως καὶ πρότερον. Διότι ναὶ μὲν ἢ προϋπόθεσις ὅτι ὁ σχηματισμὸς τοῦ προμυκηναϊκοῦ ἠκολούθησε κατὰ χρόνον ἀμέσως τὸ χαλκολιθικόν, δὲν εἶνε αὐταπόδεικτος. Πάντως ὅμως ἡ συνοχὴ τῶν δύο καθίσταται διὰ τούτου βεβαία, ὅτι τὰ μὲν λίθινα ἐργαλεῖα καὶ οἱ ὀψιδιανοὶ τοῦ χαλκολιθικοῦ ἔτι ἐλάχιστοι ἀπαντῶσιν ἐν τῇ ἀρχῇ μόλις τοῦ προμυκηναϊκοῦ, ἢ δὲ ὀλοσχερῆς χαλκῆ ἐποχῇ τούτου βεβαίως δὲν ἐβράδυνε πολὺ ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ἐν ἐκείνῳ ἤδη ἀπαντῶσαν χρῆσιν τοῦ χαλκοῦ. Αὐτὴ δὲ πάλιν αὕτη ἢ ἀρχομένη ἐνταῦθα χρῆσις τοῦ μετάλλου μαρτυρεῖ, ὅτι ἐν τῷ χαλκολιθικῷ αἰῶνι τῆς Ἀγίας Μαρίνης καὶ ἐπομένως πάσης τῆς περὶ Ἑλλάτειαν, Χαιρώνειαν καὶ Ὀρχομενὸν χώρας εὐρισκόμεθα ἐγγύς που εἰς τὰ 3000 πρὸ Χριστοῦ. Ὁ χαλκὸς δὲν ἔγινε βεβαίως γνωστὸς ἐνταῦθα πρότερον ἢ ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Τρωάδι, ἀλλὰ πιθανώτατα οὐχὶ καὶ βραδύτερον. Ἄλλ' ἐν μὲν τῇ Κρήτῃ βεβαία εἶνε ἢ χρῆσις αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πρωτομυ-



νωϊκῆς περιόδου, ἐν δὲ τῇ Τρωάδι γνωστὸς ἦτο καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πρώτῃ πόλει τοῦ Ἰλίου, ἐν ἣ ὑπερίσχυον ἔτι τὰ λίθινα ἐργαλεῖα. Ἡ ἀρχὴ λοιπὸν τῆς χαλκολιθικῆς περιόδου ἐν Φωκίδι καὶ τῇ ὁμορούσῃ Βοιωτίᾳ, ἴσως δὲ καὶ ἐν ἀπάσῃ τῇ Βορειανατολικῇ Ἑλλάδι, πρέπει νὰ τεθῆ εἰς τὰ τέλη περίπου τῆς τετάρτης χιλιετηρίδος, ὅπως ἐν τε τῇ Τρωάδι, ὅπου ἡ πρώτη πόλις ἀνέρχεται ὡς ὑποτίθεται μέχρις ἴσως καὶ πέραν τοῦ 3000 πρὸ Χριστοῦ, καὶ ἐν Κρήτῃ, ὅπου ἡ πρωτομινωϊκὴ ἐποχὴ ἀναβιβάζεται μέχρι τῆς πρώτης δυναστείας τῶν Βασιλέων τῆς Αἰγύπτου, ἥτοι ὀλίγον πρὸ τοῦ 3000.

Ὅτι εἰς τὸ 3000 περίπου—διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ἓνα στρογγύλον ἀριθμὸν—ἀνέρχεται ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἁγίας Μαρίνης κατὰ τὸν χαλκολιθικὸν τῆς Βορείας Ἑλλάδος αἰῶνα, δυνάμεθα ἴσως νὰ συμπεράνωμεν καὶ ἐκ τοῦ πάχους τῶν εἰς τρεῖς διαφόρους ἐποχὰς ἀντιστοιχούντων στρωμάτων. Ἀπολύτως δὲν εἶνε βεβαίως δυνατὸν οὐδὲ κατὰ προσέγγισιν νὰ προσδιορίσωμεν τὸν χρόνον τοῦ σχηματισμοῦ τῶν στρωμάτων τούτων καὶ ἐπομένως τὴν διάρκειαν τοῦ χαλκολιθικοῦ καὶ τοῦ προμυκηναϊκοῦ αἰῶνος. Διότι τί γνωρίζομεν περὶ τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων; Πιθανωτέραν ὅμως πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι μόνον ἐν πάνυ μακρῷ χρόνῳ ἦτο δυνατὸν νὰ σχηματισθῆ τὸ χαλκολιθικὸν τοῦλάχιστον στρωμα. Διότι καὶ ἂν ἀκόμη κατὰ συχνὰ διαλείμματα ἀντικαθίσταντο διὰ νέων ἐκάστοτε αἱ καλαμὸπλεκτοι καὶ χροτοσκεπεῖς καλύβαι τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, καὶ ἂν ἔτι πάντα τὰπορρίμματα τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ τῶν κτηνῶν των ἢ κόπρος καὶ τῶν ἀλωνίων των τὰ ἄχυρα δὲν ἀπεμακρύνοντο ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου, πάλιν ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἐδάφους αὐτοῦ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προβαίνει ἀλματικῶς οὕτως εἰπεῖν. Τὰ ὑλικά ταῦτα δὲν

εἶνε τοιαῦτα ὥστε νὰ σχηματίζωσι στερεόν καί παράμονον ὀπωσδήποτε στρώμα· πατοῦνται καί κονιοποιοῦνται διὰ τῆς τριβῆς ἀνθρώπων καί ζώων, καί κατὰ τοὺς ξηροὺς μῆνας διασκορπίζονται ὑπ' αὐτῶν εὐκόλως, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα ὑπὸ τῶν βροχῶν παρασύρονται ἢ βορβοροποιούμενα πάλιν εἰς κόνιν κατόπιν μεταβάλλονται καί διασκορπίζονται. Τοῦτο δὲ τόσον εὐκολώτερα γίνεται ὅσον περισσότερον ἀνυψώνεται τὸ ἔδαφος καί ἐπικλινές κατ' ἀνάγκην καθίσταται. Ἀλλὰ πάλιν ὅτι χιλιετηρῆς ὀλόκληρος ἐχρειάζετο ἵνα τὸ ἔδαφος οἰκουμένου χωρίου, καλύβας ὡς οἰκήματα ἔχοντος, ἀνυψωθῆ κατὰ ἓν μέτρον, ὡς ὑπετέθη διὰ τὸν σχηματισμὸν τοῦ προσομοίου νεολιθικοῦ στρώματος τῆς Κνωσοῦ, φαίνεται εἰς ἡμᾶς ὑπερβολικόν. Ἡ κατὰ ἓν μέτρον ἀνύψωσις θὰ ἔγινεν ἐν χρόνῳ κατὰ πολὺ βραχυτέρῳ διὰ τινὰς εἰδικῶς ἰσχύσαντας ἐν τῷ συνοικισμῷ τούτῳ λόγους. Ὡς παρατηρήσαμεν ἀνωτέρω, οἱ ἄνθρωποι κατώκησαν παρ' αὐτὴν τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ, ὅστις κατ' ἔτος, ὡς σήμερον, κατέκλυζε διὰ τῶν ὑδάτων του τὴν πεδιάδα ἐν μὲν χειμῶνι διαρκῶς σχεδόν, ἐν δὲ θέρει πλέον ἢ ἅπαξ. Ἡ ἀνάγκη ἐπομένως ἐδίδασκε τοὺς ἀνθρώπους νὰ λαμβάνωσι συγνάκεις προφυλακτικὰ κατὰ τῶν πλημμυρῶν μέτρα καί βεβαίως ἔπραττον πᾶν τὸ δυνατὸν ἵνα εὐρίσκωνται πάντοτε ἐν ταῖς κατοικίαις των ὑψηλότερον τῆς ἐπιφανείας τῶν ὑδάτων, καί διὰ τεχνητῶν ἀκόμη ἀνυψώσεων τοῦ ἐδάφους τοῦ χωρίου. Τόσῳ δὲ μᾶλλον βέβαιον θεωρῶ τοῦτο, καθόσον ἐν ἄλλῳ συνοικισμῷ μικρῷ, ὀλίγον ἀπέχοντι τούτου, παρὰ τὸ ἐγγύτατα κείμενον σημερινὸν χωρίον Μάνεση, καθαρῶτατα βλέπει τις πῶς διὰ συσσωρεύσεως χωμάτων ἐξορυχθέντων ἐκ τοῦ ὑπὸ τὸν συνοικισμὸν τόπου εἰργάσθησαν οἱ κάτοικοι πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ ἐδάφους αὐτοῦ. Ἀκόμη σαφέστατα διακρίνονται τὰ ἴχνη τοῦ ὀρύγ-

ματος, ἐξ οὗ ἀνεσκάφησαν τὰ χώματα <sup>1)</sup>. Δέχομαι διὰ τοῦτο ὅτι καθόσον διὰ τῆς ἀποτιθεμένης ἐπὶ τῶν ἀγρῶν τοῦ ποταμοῦ ἰλύος ἀνυψώνετο τὸ ἔδαφος αὐτῶν, κατὰ τοσοῦτον καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου ἐλάμβανον ἀνάλογα προφυλάξεως μέτρα καὶ ὅτι ἐπομένως ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὑψηλότερα τὰς κατοικίας των ἔκτιζαν. Τὸ μυκηναϊκὸν τοῦ συνοικισμοῦ στρώμα εἶνε ἐνὸς μέτρου. Οἱ τελευταῖοι τοῦ μυκηναϊκοῦ αἰῶνος χρόνοι (Late Minoan III), εἰς οὓς καὶ μόνον ἀντιστοιχοῦσι τὰ ἀγγεῖα, δὲν περιλαμβάνουσι βέβαια μακρὰν περίοδον. Πιθανῶς δύο-τρεῖς αἰῶνας μόνον. Ἐὰν λοιπὸν δεχθῶμεν ἀναλογίαν τινὰ αὐξήσεως τοῦ ἔδαφους μεταξὺ τοῦ μυκηναϊκοῦ καὶ γαλκολιθικοῦ στρώματος — διότι καὶ κατὰ τὰς δύο ταύτας περιόδους ὁ συνοικισμὸς δὲν ἦτο εἰμῆ χωρικός —, τότε τὸ 3½ μέτρα τοῦλάχιστον πάχους ἔχον γαλκολιθικὸν πρέπει νὰ ἐσηματισθῇ ἐντὸς χιλιετηρίδος περίπου. Φθάνομεν τοιοιτοτρόπως πάλιν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης χιλιετηρίδος διὰ τὴν πρώτην ἐγκαθίδρυσιν ἀνθρώπων ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ. — Καὶ ἐννοῶ μὲν κάλλιστα πόσον ἐπισφαλεῖς εἶνε οἱ τοιοῦτοι ὑπολογισμοί. Ἀλλ' ἐὰν πάλιν δεχθῶμεν πολὺ χρονιωτέραν τῶν στρωμάτων τὴν αὐξῆσιν, ἐπὶ παραδείγματος: Ἐνὸς μέτρου κατὰ χιλιετηρίδα, τότε διὰ τῶν δύο στρωμάτων, τοῦ προμυκηναϊκοῦ καὶ γαλκολιθικοῦ ἠθέλαμεν ἀναδράμη εἰς δέκα ἢ δώδεκα χιλιετηρίδας ἀπὸ τῶν ὑστέρων μυκηναϊκῶν μέχρι τῆς πρώτης εἰσαγωγῆς τοῦ χαλκοῦ εἰς τὴν Φωκίδα, καὶ τοῦτο οὐδεὶς βέβαια δύναται νὰ θεωρήσῃ ἀποδεκτόν. Ἀλλὰ καὶ νὰ καταβιβάσῃ τις τὴν πρώτην ἡλικίαν τοῦ γαλκολιθικοῦ στρώματος, λόγου χάριν μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος, δεχόμενος πέντε περίπου αἰῶνας διὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν δύο ὑπὸ τὸ μυ-

<sup>1)</sup> Ὁ τόπος ἐνταῦθα δὲν εἶνε ποταμώγιστος, ὥστε οὐδεμία ἐπῆλθε μεταβολή, εἰς τὸ ἀρχικὸν ἔδαφος.

κηναϊκὸν στρώματων, εἶνε ἐντελῶς ἀδύνατον. Περὶ τούτου ἔχομεν πειστικωτάτην ἀπόδειξιν τὴν ἐξῆς.

Τὰ Χαιρωνειακὰ καὶ Φωκικὰ ἀγγεῖα τὰ φέροντα ἐπὶ λευκοῦ ἢ ὑποκιτρίνου ἢ ὑπερύθρου ἐδάφους ἐρυθρὸν γεωμετρικὸν διάκοσμον (ἴδε Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα τοῦ 1908 σελ. 78 ὁμάδα 4), εἰκόνα 8, 9 καὶ πίνακα παρένθετον α') ἀποτελοῦσιν εὐδιακριτότατον ἰδιαίτερον γένος, τὸ ὁποῖον ἀδύνατον εἶνε νὰ συγχυσθῇ πρὸς ἄλλο. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἀνεγνωρίσθησαν καὶ εἰς τὴν Λευκάδα καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν εἰς νεολιθικὰ ἢ μᾶλλον ἴσως καὶ ἐκεῖ χαλκολιθικὰ στρώματα (ἴδε Peet, *Aegean civilisation in Italy* ἐν *Annual of the British School* 13, 1906-7, σ. 416 ἐ.). Ἄν εἶνε τὰ αὐτὰ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἐν Ἀβύδῳ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πρώτων δυναστειῶν ἀναγνωρισθέντα, δὲν δύναμαι νὰ κρίνω ἐξ αὐτοψίας. Ἄλλ' ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου τῆς Κρήτης ἐν τῇ προθήκῃ τῶν νεολιθικῶν Φαιστοῦ παρατήρησα 14 τεμάχια χαιρωνειακῶν - φωκικῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα οὐδεμίαν ἀπολύτως σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὴν χρητικὴν κεραμικὴν καὶ εἶνε ἀναμφιβόλως εἰσηγμένα ἐκ τινος τόπου τῆς βορείας Ἑλλάδος μεταξὺ τοῦ Ὀρχομενοῦ καὶ Θεσσαλίας, μᾶλλον δὲ ἴσως ἐκ Χαιρωνείας - Φωκίδος, ὅπου πολυπληθέστατα εὐρίσκονται, διότι ἐκεῖ καὶ κατεσκευάζοντο, ὡς φαίνεται. Τὰ τεμάχια ταῦτα δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὸ νεολιθικὸν στρώμα Φαιστοῦ, εἰς ὃ ἀπέδωκεν αὐτὰ ὁ Mosso (ἴδε *Monumenti antichi* 19, 1908, *ceramica neolitica di Phaestos* σελ. 141-224, *tav. I* πλὴν τοῦ τεμαχίου ὑπ' ἀρ. 1), ἀλλά, καθὼς ἐπληροφόρησέ με ὁ κ. Mackenzie, εἰς τὸ πρωτομινωϊκόν. Ἐάν λοιπὸν αἱ ἀρχαὶ τούτου ὀρθῶς χρονολογοῦνται περὶ τὸ 3000 πρὸ Χριστοῦ, τότε ἀναμφίβολον καθίσταται ὅτι εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀνήκουσι καὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος τῆς περὶ Ἑλλάτειαν, Χαιρωνείαν καὶ Ὀρχομενὸν γῶρας, καθὼς καὶ

συμπάσης τῆς Βορείας Ἑλλάδος· διότι πανταχοῦ ἐνταῦθα μὲ τὰ ἀγγεῖα τοῦ αἰῶνος τούτου ἄρχεται τῶν πρὸ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς οἰκιστῶν τῆς γῆρας ἢ ἀρχαιοτάτη κεραμική.

Ἄλλὰ τίνες ἄρα γε ἦσαν οἱ οἰκισταὶ οὗτοι; Καὶ ὑπῆρξεν ἄρα γε ἀδιάκοπος ἢ ἐθνολογικὴ αὐτῶν συνάφεια δι' ἀμφοτέρων τῶν δύο πρώτων περιόδων τοῦ ἡμετέρου συνοικισμού μέχρι τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῶν ἐσχάτων χρόνων αὐτῆς;

Ἐξετάσωμεν πρῶτον τὸ δεύτερον ἐκ τῶν ζητημάτων τούτων.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ χαλκολιθικοῦ στρώματος εἶνε τόσοσ οὐσιωδῶς διάφορος τῆς τοῦ ἐπομένου προμυκηναϊκοῦ, τόσοσ ἐλλείπει πᾶσα σχέσις μεταξὺ ἀμφοτέρων, ὥστε δυσκολώτατον ἀποβαίνει νὰ δεχθῶμεν ἀκολουθίαν τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἄλλο. Ἐξ οἰωνδῆποτε λόγων καὶ ἂν ὑποθέσωμεν ἐπελθοῦσαν τὴν καθολικὴν μεταλλαγὴν τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τοῦ πρώτου στρώματος εἰς τὸ δεύτερον, πάλιν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ συναντήσωμεν στοιχεῖά τινα τοῦλάχιστον τῆς παλαιότερας ἐν τῇ ἀμέσως ἀκολουθούσῃ περιόδῳ, ἐὰν οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι ἦσαν φορεῖς ἀμφοτέρων. Ὅτι οἱ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος ἄνθρωποι ἤθελον παντελῶς ἐγκαταλείψῃ τοὺς τρόπους τῆς ἰδίας αὐτῶν τέχνης καὶ ἂν ἀκόμη ἄλλοθεν ποθεν ἤθελον αἶφνης εἰσβάλλῃ εἰς τὴν γῶραν των παντάπασιν ἐθνεῖα τις καὶ διάφορος, εἶνε ἐντελῶς ἀπαράδεκτον. Τόσων εἶνε τὸ πλήθος τῶν εἰδῶν τῆς χαλκολιθικῆς κεραμικῆς, ὥστε καὶ ἂν νέος τις τρόπος ἤθελον ἐπικρατήσῃ διὰ τὰ πολυτελέστερα, τὰ πενιχρότερα ὅμως τὰ διὰ τὰς κοινοτάτας χρήσεις προωρισμένα ἀδύνατον εἶνε νὰ μὴ ἤθελον ἐξακολουθήσῃ μένοντα εἰς γεῖρας τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Εἶνε λοιπὸν

ἀναμφίβολον ὅτι ἄλλη φυλὴ ὑπῆρξεν ἢ κατοικήσασα τὸν τόπον κατὰ τὸν χαλκολιθικὸν αἰῶνα περὶ τὰ τέλη τῆς τετάρτης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης πρὸ Χριστοῦ χιλιετηρίδος καὶ ἄλλη ἢ καταλαβοῦσα τὰς πρόην ἐκείνων θέσεις ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τῆς τρίτης χιλιετηρίδος καὶ διατηρήσασα αὐτὰς μέχρι τοῦλάχιστον τῶν ἐσχάτων μυκηναϊκῶν χρόνων. Καὶ ἀπὸ τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος εἰς τὸ μυκηναϊκὸν ἢ μεταβολὴ τῆς κεραμικῆς εἶνε τόσοσ ἀπότομος, ὥστε παντελῶς ἀπίθανον θὰ ἐφαίνετο ἐνταῦθα ὁμοίως ὅτι οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι καὶ κατὰ τὰς δύο ταύτας περιόδους κατώκησαν τὸν τόπον, ἂν δὲν εἶχομεν συνδέοντα στενωῶς αὐτὰς καὶ εἰσάγοντα ἀπὸ τῆς προηγηθείσης εἰς τὴν ἐπομένην τὰ μινύεια ἀγγεῖα. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα, παντελῶς διάφορα κατὰ τὰ σχήματα, τὸ χρῶμα καὶ τὸν πηλὸν τοῦ λοιποῦ γένους τῶν προμυκηναϊκῶν τῶν ἀντιστοίχων πρὸς τὰ πρωτομινωϊκά, διήκουσιν, ὡς προαναφέραμεν, διὰ παντὸς τοῦ στρώματος τούτων καὶ συναναμιγνύονται κατόπιν πρὸς τὰ μυκηναϊκά. Ἄν εἶχεν ἐπέλθῃ αἰφνιδία διακοπὴ τῆς συναφείας τῶν κατοίκων μεταξὺ τῆς μιᾶς περιόδου καὶ τῆς ἄλλης δι' ἐποικήσεως νέας φυλῆς καὶ ὑποχωρήσεως τῆς πρώτης, ἄπορον θὰ ἦτο πῶς ἤθελε διατηρηθῆ κατ' ἀμφοτέρας τόσοσ ἀδιατάρακτος ἢ συνεχῆς χρῆσις τοῦ αὐτοῦ εἶδους τῆς κεραμικῆς.

Δεχόμεθα λοιπὸν μεταβολὴν τῶν οἰκιστῶν τῆς χώρας κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος εἰς τὴν τοῦ χαλκοῦ μετάβασιν, ἥτοι κατὰ τὰ μέσα που τῆς τρίτης χιλιετηρίδος: ἀδιάσπαστον δὲ συνάφειαν τοῦ πληθυσμοῦ διὰ πάντων τῶν κατόπιν χρόνων τοῦ προμυκηναϊκοῦ καὶ μυκηναϊκοῦ αἰῶνος ἥτοι μέχρι τοῦ τέλους περίπου τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος. Καὶ ὀφείλω μὲν νὰ ὁμολογήσω ὅτι τελείως ἀποδεικτικὴν δύναμιν δὲν ἔχει ὁ λόγος, δι' ὃν εἰς τὴν γνώμην ταύτην ἀποκλίνω. Διότι καὶ

ἡ ἀπότομος ἐξαφάνισις τοῦ πρωτομινωτικοῦ εἶδους τῶν ἀγγείων τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος ἐν τῷ ἀκολουθοῦντι μυκηναϊκῷ εἶνε παράδοξος. Ἐὰν δὲ τὸ αὐτὸ φαινόμενον τῆς ἀποτόμου καὶ τελείας ἐξαφάνισιτος πάντων τῶν χαλκολιθικῶν εἰδῶν ἐν τῷ ἀκολουθοῦντι προμυκηναϊκῷ στρώματι διδῆ ἀφορμὴν νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ὅλως νέας φυλῆς ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς παλαιᾶς, διατί νὰ μὴ δεχθῶμεν τὴν αὐτὴν ἐθνολογικὴν μεταβολὴν ἐπελθοῦσαν καὶ κατόπιν ἀπὸ τοῦ προμυκηναϊκοῦ εἰς τὸν μυκηναϊκὸν αἰῶνα. Ἐὰ μινύεια ἀγγεῖα, ἤθελέ τις δικαίως ἰσχυρισθῆ, δυνατὸν νὰ ἦσαν εἰσηγμένα ἐξωθεν κατὰ τὸν προμυκηναϊκὸν αἰῶνα, δυνατὸν ἐπομένως νὰ ἐξηκολούθησεν ἡ εἰσαγωγὴ τῶν καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους, ὅτε ἄλλη φυλὴ χρησιμοποίησασα μόνον τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ἐγκατεστάθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς προμυκηναϊκῆς. Ἡ ὑπόθεσις ἡμῶν ἐπομένως, θὰ ἔλεγέ τις, τότε μόνον θὰ εἶχεν ἀσφαλῆ βάσιν, ἐὰν θετικῶς ἐγνωρίζαμεν ὅτι τὰ μινύεια ἀγγεῖα ἦσαν ὄντως, ὅπως τὸ ὄνομα αὐτῶν θέλει, προϊόντα τῆς κεραμικῆς τῆς μεγάλης φυλῆς τῶν Μινυῶν, ἧτις κατὰ τὴν δευτέραν γιλιετηρίδα ἐδέσποζεν ὡς φαίνεται τῆς ἀπὸ Ἰωλκοῦ μέχρις Ὀρχομενοῦ γῶρας καὶ ἀπετέλει μόνη, ἡ αὐτὴ κυρίως, τὸν πληθυσμὸν αὐτῆς. Ἀλλὰ τὴν βεβαίωσιν ταύτην, ἐφόσον περὶ βεβαιότητος δύναται νὰ γίνῃ λόγος ἐν ζητήμασι, περὶ τῶν ὁποίων τὸ πολὺ εἰκασταὶ μόνον δύνανται μέχρι τινὸς νὰ θεωρηθῶσιν ἀποχρώντως δικαιολογημένοι, ἐλπίζομεν ὅτι θὰ παράσχωμεν κατωτέρω. Ἄλλως περὶ τῆς ἀποπείρας ἡμῶν ταύτης πρὸς τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν διαφώτισιν τῶν προκειμένων σκοτεινῶν προβλημάτων τῆς προϊστορικῆς ἐθνολογίας, ὀφείλομεν ἐν γένει νὰ παρατηρήσωμεν τὸ ἐξῆς. Τὸ ὕλικόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὰς παρατηρήσεις μας στηρίζομεν, εἶνε ἔτι ἐλάχιστον, ἐπειδὴ καὶ σποραδικαί μόνον ἔτι καὶ πολὺ ὀλίγα

εἶνε αἱ σχετικαὶ ἔρευναι. Ὅ,τι ἐπομένως προσπαθοῦμεν νὰ διασαφήσωμεν ἔχει περιωρισμένην μόνον σημασίαν, διότι ὁρμώμεθα ἐκ μοναδικῶν φαινομένων ἑνὸς τόπου καὶ διὰ τοῦτο μόνον μετ' ἐπιφυλάξεως παραδεχόμεθα ἐπὶ τοῦ παρόντος ὡς τὰ μόνα πιθανὰ ἔσα ἢ ἐν τῷ μέλλοντι κτηθισομένη πεῖρα ἴσως καὶ ὡς ὀρθὰ θάποδείξη, ἴσως ὅμως καὶ οὐσιωδῶς θὰ τροποποιήσῃ ἢ ἐντελῶς θὰ μεταβάλλῃ.

Ἐὰν ἀναχωρήσωμεν ἐκ τῆς ὑποθέσεως ὅτι εἰς τὸ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς τρίτης μέχρι τοῦ τέλους περίπου τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος διάστημα ἐξάπαντος ἀπαξ τοῦλάχιστον ἐπῆλθεν ἔθνολογικὴ τις μεταβολὴ εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς περὶ Ἑλλάτειαν καὶ Χαιρῶνειαν καὶ Ὀρχομενὸν χώρας, τότε ἀμέσως τιθέμεθα πρὸ τοῦ ζητήματος ποῖον ἄρα γε ἦτο τὸ πρῶτον κατοικῆσαν αὐτὴν ἔθνος καὶ ποῖον τὸ κατόπιν ἐπελθόν. Πρῶτον ἐννοεῖται ὀνομάζομεν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εὐρίσκομεν ἐνοικον ἐν τῇ χώρᾳ κατὰ τὸν χαλκολιθικὸν αἰῶνα ἢτοι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τῆς τρίτης ἢ ἔστω ἀπὸ τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς τετάρτης χιλιετηρίδος, ἐὰν τυχὸν ὑποτεθῇ ὅτι αἱ ἀρχαὶ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος Φωκίδος μετὰ τῆς πλησιεστέρας βορείας καὶ νοτίας χώρας καὶ αἱ σύγχρονοι ὡς φαίνεται ἀρχαὶ τῆς πρωτομινωϊκῆς περιόδου ἀνατρέχουσι μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου. Καὶ εἶνε μὲν ὄλως διόλου φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ πρὸ τοῦ ἀρχαιοτάτου τούτου ὁρίου τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος ἢ χώρα δὲν ἦτο ἀκατοίκητος ὑπ' ἀνθρώπων, οἵτινες ὡς εἶνε ἐπόμενον θὰ ἀνῆκον εἰς τὸν προηγθέντα τοῦ χαλκολιθικοῦ καθαρῶς νεολιθικὸν αἰῶνα τῆς τε Ἑλλάδος καὶ ἄλλων πιθανῶς πλησίον ἢ μακρὰν αὐτῆς χωρῶν. Ἀλλὰ τὴν ὑπαρξίν τῶν ἀνθρώπων τούτων οὐδὲν λείψανον τῶν ἔργων των τεκμηριοῖ. Καὶ ἐπειδὴ ἀδύνατον θὰ ἦτο νὰ μὴ ἀπαντήσωμεν τοιαῦτα αὐτῶν λεί-



ψανα εἰς τοσαύτας ἐξερευνηθείσας θέσεις προϊστορικός καθ' ἅπασαν τὴν Βορειανατολικὴν Ἑλλάδα, ἐὰν ὄντως εἶχον προϋπάρξει οἱ νεολιθικοὶ οὗτοι ἄνθρωποι, ἀναγκαίως πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἄνθρωποι μὲν ὑπῆρξαν ἐξάπαντος ἐνταῦθα καὶ πρὸ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος, ἀλλ' ἐν τόσον ἔτι ταπεινῇ πολιτιστικῇ καταστάσει ὥστε ὠρισμένως ἐστεροῦντο καὶ τῶν στοιχειωδεστάτων γνώσεων τῆς κεραμικῆς τέχνης καὶ τῆς χρήσεως νεολιθικῶν ἐργαλείων. Ἄν ἦσαν ἄγριοι ἔτι καὶ αὐτὸ τοῦτο κτηνώδεις ἢ ἡμερώτεροι καὶ παλαιολιθικοί, ὡς ἤθελέ τις κρίνει κατ' ἀναλογίαν ἐκ τῶν παλαιωτάτων φαινομένων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐν Εὐρώπῃ, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωρίζωμεν. Ἄλλ' ἐξάπαντος δὲν εἶνε δυνατόν καὶ νὰ υποθέσωμεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ἦσαν οἱ παλαιότατοι ἐκεῖνοι τῆς Ἑλλάδος κάτοικοι, οἵτινες προηγῆθησαν τῶν ἐν τινι παλαιᾷ ἐποχῇ ἐποικησάντων εἰς αὐτὴν πρώτων καὶ παλαιωτάτων Ἑλλήνων, οἱ παντάπασιν ἄλλογενεῖς ἐκεῖνοι, ἐξ ὧν παρεδόθησαν εἰς τοὺς Ἑλληνας καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτῶν παρέμειναν κατὰ τὰ θετικὰ τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας ἐξαγόμενα, τὰ οὐδεμίαν πρὸς αὐτὴν ἔχοντα σχέσιν ὀνόματα πληθῆος ὀρέων, ποταμῶν καὶ τόπων τῆς Ἀττικῆς, Βοιωτίας καὶ ἄλλων χωρῶν. Οἱ ἄλλογενεῖς οὗτοι πρὸ τῶν Ἑλλήνων κάτοχοι τῆς γῶρας ἦσαν ἀναμφιβόλως ἔθνος συγκεκριημένον πλέον καὶ λαὸς εὐρισχόμενος ἤδη ἐν πολιτιστικῇ τινι καταστάσει, ἀφοῦ ἦτο δυνατόν τόσον νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν κατακτητῶν τοῦ Ἑλλήνων, ὥστε νὰ δώσῃ εἰς αὐτοὺς καὶ δάνεια γλωσσικά. Ἄλλ' εἶνε παραδεδεγμένον σήμερον ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης ὅτι οἱ ἐκ βορειοτέρων χωρῶν ἐποικήσαντες εἰς τὴν Ἑλλάδα Ἑλληνας δὲν εἶνε δυνατόν νὰ κατῆλθον ἐκ τῶν παλαιωτέρων των ἐστιῶν εἰς τὰς νέας πρὸ ἀμνημονεύτων κυριολεκτικῶς χρόνων. Ὅσα πιστεύονται σήμερον περὶ τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως τῶν ἰνδο-

ευρωπαϊκῶν φυλῶν εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, δὲν ἀφήνουν καμμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ἡ Ἑλλάς δὲν κατωκλήθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων πρὸ τῶν μέσων τῆς τρίτης χιλιετηρίδος. Ἄν λοιπὸν τοῦτο ὑπ' ὄψει λάβωμεν καὶ συνάμα ἀναλογισθῶμεν ὅτι οὐδενὸς ἔθνους τὰ ἴχνη εὐρίσκομεν ἐν Ἑλλάδι πρὸ τοῦ χαλκολιθικοῦ τούτου αἰῶνος, τότε ὡς μόνον ὀρθὸν συμπέρασμα θὰ ἐξαγάγωμεν ἐκ τούτου, ὅτι ἀκριβῶς τοῦ χαλκολιθικοῦ τούτου αἰῶνος οἱ ἄνθρωποι, ἦσαν οἱ προκάτοχοι τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ χώρᾳ.

Ἡ παραδοχὴ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, εἶνε ἀληθές, ἂν φαίνεται δίδουσα τὴν λύσιν εἰς τὸ προκειμένον ἐθνολογικὸν ζήτημα, ἀλλὰ προσθέτει ὅμως νέον πάλιν εἰς αὐτὸ ἔνεκα μιᾶς προηγουμένως γενομένης παρατηρήσεως. Ἐμνημονεύσαμεν δηλονότι ὅτι ἡ κεραμικὴ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος φαίνεται εἰς ἡμᾶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἤδη εὐρισκομένη ἐν πολὺ προχωρημένῳ σταδίῳ ἀναπτύξεως. Οἱ ἄνθρωποι λοιπὸν τῶν χρόνων ἐκείνων, οἵτινες κατ' οὐδένα τρόπον δὲν ἀποδεικνύονται τὰς ρίζας των ἔχοντες ἐν αὐτῇ τῇ χώρᾳ, ἦσαν ὁμοίως ἐπήλυδες, ὡς μετ' αὐτοὺς κατόπιν οἱ Ἑλληνας, καὶ τὸ ἐρώτημα τότε ἀμέσως γεννᾶται, πόθεν λοιπὸν ἦλθον καὶ αὐτοὶ καὶ τὴν πρώτην ἐγκατάστασιν των ἔκαμαν ἐν τῇ χώρᾳ καθ' οὓς χρόνους προφανῶς ἡ μετάβασις ἐτελεῖτο ἀπὸ τοῦ νεολιθικοῦ εἰς τὸν μεταλλικὸν αἰῶνα. Ἄλλ' εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο οὐδὲν μέσον ὑπάρχει σήμερον νὰ δοθῇ ἀπάντησις. Μόνον ἐκτεταμέναι καὶ ποιικίλαι ἔρευναι καθ' ἑλλην τὴν ἐλληνικὴν καὶ τὴν καθόλου χερσόνησον τοῦ Αἴμου θὰ παράσχωσιν ἴσως ἀφορμὰς πρὸς τόσον θεμελιώδη ἐξέτασιν τοῦ ἐθνολογικοῦ ζητήματος, τὸ ὁποῖον ἐπασχολεῖ ἡμᾶς ἐνταῦθα. Εἰς ἡμᾶς παρουσιάζεται τοῦτο μόνον καθόσον σχετίζεται πρὸς τοὺς ἐποικήσαντας τὴν χώραν Ἑλληνας κατόπιν ἐνὸς ἀλλογενοῦς ἔθνους

κατέχοντος πρότερον αὐτήν. Καί ἐπειδὴ δι' ἄλλους λόγους δὲν θεωρεῖται πιθανόν ὅτι οἱ Ἕλληνες εἰς τὰς τελευταίας των ἑδρας κατῆλθον πρὸ τῆς τρίτης χιλιετηρίδος, οἱ πρὸ ταύτης ὡς κάτοικοι τῆς χώρας ἀπαντῶντες εἶνε οἱ ζητούμενοι ἐκεῖνοι ἀλλογενεῖς. Περαιτέρω ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν αὐτοὺς οὔτε νὰ φθάσωμεν μέχρι τῶν πηγῶν τῆς ὑπάρξεώς των. Ἄν δικαιούμεθα νὰ ἐκφείρωμεν καὶ ἐνταῦθα μίαν ὑπόθεσιν, τότε δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν αὐτοὺς ἀπλῶς ἀνήκοντας εἰς τὴν μοῖραν ἐκείνην τῶν λαῶν, οἵτινες δεχθέντες τὴν πρώτην προσβολὴν ἐκ τῶν εισορμώντων ἐξ ἀνατολῶν εἰς τὴν Εὐρώπην Ἰνδοευρωπαϊκῶν ἔθνων ὑπεχώρησαν μέχρι τῆς νοτιωτάτης ἄκρας τῆς χερσονήσου, ὅπου βραδύτερον ὅμως ἐπίσης εἰς τὴν ὁρμὴν τῶν Ἑλλήνων ἐνέδωκαν. Ὁ χαλκολιθικός πολιτισμὸς τῆς Ἑλλάδος θὰ εὐρίσκετο τοιοῦτοτρόπως σχεῖσιν ἔχων πρὸς τὸν τῶν βορειοτέρων τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου χωρῶν καὶ ἐκεῖθεν πηγάζων, ὅπερ ἴσως εἶνε τὸ μόνον πιθανόν ἐξ ὧν περὶ τῆς γενέσεως καὶ ἀρχῆς αὐτοῦ δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν. Ἡ πρὸ ταύτης τῆς ἀρχαιοτάτης ἡμῖν προσιτῆς ἐποχῆς πολιτιστικὴ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος παραμένει εἰσέτι μυστήριον. Ἴσως ὅμως καὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν ἔτι παλαιοτέρων ἐκείνων ἀνθρώπων εὐρεθῶσι ποτε ἔχνη.

Τοὺς περιλαλήτους Μινύας, ἤτοι τὴν πρὸ τῆς δωρικῆς μεταναστάσεως κατὰ τοὺς μυκηναίκοις τοῦλάχιστον χρόνους, βεβαίως ὅμως καὶ πρωτίτερα ἄρξασαν ἐν τῇ χώρᾳ φυλὴν ἀδύνατον εἶνε κατόπιν νὰ μὴ δεχθῶμεν ὡς καταλιποῦσαν τῆς ὑπάρξεώς της τὰ ἔχνη ἐν τῷ μυκηναϊκῷ κατὰ πρῶτον λόγον, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ προμυκηναϊκῷ στρώματι. Ἡ φυλὴ αὕτη εἶνε μία πραγματικότης ἐν τῇ παναρχαίᾳ μυθικῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος τοῦλάχιστον κατ'

ὅλην τὴν ἀπὸ τῶν ἐσχάτων μυκηναϊκῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος ἐποχὴν. Διότι πρὸς τὸ ὄνομα αὐτῆς δὲν συνδέεται μόνον ἡ ἀναμφισβήτητος ἀκμὴ τῆς περὶ τὸν Ὀρχομενὸν χώρας εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τῆς χιλιετηρίδος, ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ προϊστορία τῶν χρόνων τούτων, ὅση ὑπολαμβάνει εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους μύθους τῆς Ἑλλάδος καὶ διὰ τὴν ὅποιαν ἀνάγκη ν' ἀπαιτήσωμεν περιόδον τινα προτέρων κίωνων ὑπερβαίνουσιν ἴσως καὶ τὰ μεθόρια τῆς δευτέρας πρὸς τὴν τρίτην χιλιετηρίδα. Φθάνομεν τοιουτοτρόπως εἰς τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἐθέσαμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ προμυκηναϊκοῦ στρώματος, ὅποτε καὶ ἀναγκαίως πλέον φερόμεθα εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ δὲν δύνανται ἄλλως νὰ ἐξηγηθῶσιν ἢ ὡς προϊόντα τῆς κεραμικῆς τῆς φυλῆς ταύτης. Ζήτημα μόνον εἶνε ποῖα ἐκ τῶν δύο εἰδῶν τῶν ἐν λόγῳ ἀγγείων πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ἀνήκοντα εἰς αὐτὴν, ἂν τὰ μινύεια ἐπικληθέντα ἢ τὰ ἀνάλογα πρὸς τὰ τῆς τρίτης ἐποχῆς τῶν πρωτομινωϊκῶν. Διότι τὰ πρῶτα, ὡς δὲν σχετίζονται κατ' οὐδένα τρόπον πρὸς τὴν προηγηθεῖσαν ἀνάπτυξιν τῶν χαλκολιθικῶν, τοιουτοτρόπως κατ' οὐδένα λόγον δὲν δύνανται νὰ ὑποτεθῶσιν ὡς εἰδός τι, ὁσονδήποτε ἰδιόρρυθμον καὶ μεμονωμένον, τῆς λοιπῆς κεραμικῆς τοῦ αἰῶνος, ἤτοι τῶν πρωτομινωϊκῶν Φωκίδος. Πρέπει λοιπὸν νὰ διακριθῶσιν ὡς διάφορον τὴν προέλευσιν ἔχοντα τὰ πρωτομινωϊκὰ ἀγγεῖα ἐξ ἑνὸς καὶ ἐξ ἑτέρου τὰ «μινύεια», ἐπομένως τὴν ἑτέραν μόνον ὁμάδα ν' ἀποδώσωμεν εἰς τοὺς Μινύας, τὴν δὲ ἄλλην νὰ θεωρήσωμεν ὡς ξένην πρὸς τὴν δημιουργίαν αὐτῶν καὶ παρείσακτον ἐκ βιομηχανίας ἄλλοτρίας. Ἡ ἐξήγησις τῆς ὑποθέσεως ταύτης θὰ δώσῃ καὶ τὴν τελικὴν διασάφησιν τοῦ ἐπασχολοῦντος ἡμᾶς ἐθνογραφικοῦ προβλήματος ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τῶν εἰδικῶν δεδομένων τῆς ἐν τῷ συνοικισμῷ τῆς Ἀγίας Μαρίνης ἀνασκαφῆς,

μέχρις οὐ μέλλουσαι ἀνακαλύψαι ἐν πλησιεστέροις ἢ ἀπωτέροις τόποις παράσχωσιν ἀφορμὰς ἀσφαλεστέρας ἴσως θέσεως τοῦ ζητήματος καὶ πληρεστέρας αὐτοῦ διαφωτίσεως. Τὰ ἀγγεῖα τοῦ συνοικισμοῦ τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ τῆς τρίτης ἐποχῆς πρωτομινωϊκὰ εἶνε φανερὸν ὅλως διόλου διὰ τίνων ἐπιδράσεων ἦτο δυνατὸν νὰ ἔλθωσιν εἰς φῶς ἐν Ἑλλάδι. Τὸ γάνωμα, ἡ χρῆσις τοῦ λευκοῦ ἀλαμποῦς ἦτοι ὑποκιτρίνου χρώματος διὰ τὸν διάκοσμον, ἐν μέρει τὸ σχέδιον τοῦ διακόσμου, καθιστῶσιν ἀναμφισβήτητον τὴν ἐκ τῆς Κρήτης καταγωγὴν τῶν ἀγγείων. Ἐὰν καὶ τὰ σχήματα αὐτῶν συνέπιπτον πρὸς τὰ Κρητικά, τότε οὐδεμιᾶς ἄλλης ἀποδείξεως θὰ ἔχρηζεν ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι καὶ ἐκ τῆς Κρήτης εἰσήχθησαν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συμβαίνει ἐνταῦθα. Τὰ σχήματα μάλιστα δεικνύουν σαφῶς ὅτι καὶ τι ἄλλο ἔθνικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν κατασκευὴν αὐτῶν ἐπέδρασε καὶ τοιουτοτρόπως πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τῆς παραγωγῆς αὐτῶν τόπος ἦτο ἢ περὶ τὴν Ἑλλάτειαν καὶ τὴν Ὀρχομενὸν χώρα, ἐν ἣ καὶ μόνον εὐρίσκονται. Ἐπειδὴ δὲ ἔξω αὐτῆς οὔτε ἐν Φθιώτιδι οὔτε ἐν Θεσσαλίᾳ ἀπηντήθησαν, ἔπου ἐν τούτοις ἱκαναὶ θέσεις ἠρευνήθησαν ἐπιδείξασαι πᾶσαν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προϊστορικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν μυκηναϊκῶν, πρέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι ἰδιαίτερός τις λόγος συνέτρεξεν ἵνα ἡ κατασκευὴ αὐτῶν περιορισθῇ μόνον ἐντὸς τῶν στενῶν ὁρίων τῆς περὶ Ἑλλάτειαν καὶ Ὀρχομενὸν μικροτάτης χώρας. Ἄν ἔμωσ οἱ Μινύαι ἦσαν οἱ κατασκευασταὶ των, τότε δὲν βλέπομεν διατί ἡ χρῆσις αὐτῶν δὲν ἐγενικεύθη καθ' ὅλην τὴν εὐρεῖαν ἐπικράτειάν των μεταξὺ τοῦλάχιστον Ἰωλκοῦ καὶ Ὀρχομενοῦ, ἀφοῦ ἢ ἐκ Κρήτης ἐπίδρασις πρὸς ἐμφάνισιν τοῦ εἶδους τούτου τῆς κεραμικῆς μόνον διὰ τῆς ἐπικοινωνίας τῆς βορειανατολικῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν νῆσον τοῦ Μίνωος δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, ἢ δ' ἐπι-

κοινωνία αὕτη ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς ἀπὸ πάντων τῶν λιμένων τῆς ἐπικρατείας τῶν Μινυῶν πρὸς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καθόλου, καὶ πρὸς τὴν Κρήτην ἰδιαίτερος, τακτικῆς βεβαίως συγκοινωνίας.

Ἀναγκαζόμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι μικρά τις φυλὴ, ἄγνωστον πῶς ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τῶν Μινυῶν μικρὰν τινα θέσιν κατασχούσα, διὰ τινα ἀνεξιχνίαστον σήμερον λόγον εἰς στενὴν σχέσιν ἐλθοῦσα πρὸς τὴν Κρήτην, τὴν κεραμικὴν ταύτην ὡς ἰδιαίτεραν ὅλως διόλου βιομηχανίαν ἀνέπτυξεν. Ἦσαν ἄρα γε οὗτοι οἱ Ἐλικῶνιοι Θραῖκες, οἵτινες ὡς ἱστορικὴ ὡσαύτως πραγματικότης πρέπει νὰ νοηθῶσιν ἐν τῇ προϊστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος, ἔθνος οὐχὶ Μινυεῖον, ἐπὶ τέλους ὅμως βεβαίως μετ' αὐτῶν συγχωνευθέν; ἢ ἦσαν ἀποδατμὸς τις τῶν Κρητῶν, οἵτινες κατὰ τινα τύχην ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις τῶν συνεχῶν ἐθνικῶν μεταναστάσεων αἴφνης εὐρέθησαν ἐν ξένη χώρα ἐνσφηνωμένοι, ὅπου ὑπὸ τινα ιδιότητα ὡς ἄποικοι χρῆσιμοι εἰς τὸν τόπον εὖρον ὑποδοχὴν καὶ διαρκῆ κατοικίαν; Εἰς τὰς ἀπορίας ταύτας ἀπάντησιν δὲν εἶνε βεβαίως δυνατὸν νὰ δώσωσιν εἰς ἡμᾶς αἱ ἀνασκαφαί. Ἄλλ' αἱ ἐξ αὐτῶν πηγάζουσαι παρατηρήσεις προκαλοῦσι τοιαύτην τινὰ ἐξήγησιν. Ἐὰν δὲ ταύτην δεχθῶμεν ὡς πιθανήν, τότε εὐκολὸν εἶνε νὰ νοήσωμεν καὶ τὴν ὑπαρξίν τῶν μινυεῶν ἀγγείων ἐν τῷ προμυκηναϊκῷ καὶ τῷ μυκηναϊκῷ στρώματι τοῦ συνοικισμοῦ. Ταῦτα ἀπαντῶσιν ὄχι μόνον εἰς πάσας τὰς προϊστορικὰς θέσεις κατ' ἀναδρομὴν ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων πρὸς ἀρχαιότεραν προφανῶς ἐποχὴν ἐντὸς τῶν χωρῶν τῆς ἐπικρατείας τῶν Μινυῶν ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας πρὸς τὰ νοτιώτερα, ἀλλὰ καὶ ἔξω αὐτῶν μέχρις Ἀττικῆς καὶ Μυκητῶν καὶ τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου, ὅπου ἄλλως ὁμοίως οἱ Μινυαὶ ὡς ἔνοικοι μνημονεύονται, καὶ μέχρι τῆς νήσου Μήλου. Ταῦτα λοιπὸν

ὅα δεχθῶμεν ὡς προϊόντα τῆς ἰδιαιτέρας κεραμικῆς τοῦ ἔθνους, ἡ ὁποία ἐξ ἀρχῶν παλαιστάτων ὀρυθηθεῖσα ἤδη κατὰ τὴν τρίτην χιλιετηρίδα, εὐθὺς δηλονότι μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν πρώτων Ἑλλήνων ἀποίκων, ἔπειτα διετηρήθη μετ' αὐτῶν μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ μυκηναϊκοῦ αἰῶνος καὶ τῆς καταλύσεως τῶν παλαιῶν ἀγαθῶν κρατῶν.

Ὁ συνοικισμὸς τῆς Ἁγίας Μαρίνης εἶνε ὁ πρῶτος μέγας καὶ τοῦ ὀνόματος τούτου καθ' ὅλα ἄξιος μεταξὺ πάντων τῶν μέχρι τοῦδε ἐν Φωκίδι καὶ τῇ ὁμορρούσῃ Βοιωτίᾳ ἐρευνηθέντων. Ἀνέφερα καὶ πέρυσιν ἐν τοῖς Πρακτικοῖς (σελ. 160 ἐ.) ὅτι ἰσχυροὺς λόγους ἔχω ν' ἀμφιβάλλω πολὺ ἂν αἱ λοιπαὶ ἀνασκαφεῖσαι ὑπ' ἐμοῦ θέσεις περὶ τὴν Ἑλλάτειαν καὶ ἡ ἐν Χαιρωνείᾳ μοναδική—μαγούλα Μπαλωμένου κοινῶς ὀνομαζομένη—εἶνε καθαροὶ συνοικισμοί, εἰς τὰς οἰκίας τῶν ὁποίων ἐννοεῖται δύνανται νὰ εὐρίσκωνται καὶ νεκροὶ τεθαμμένοι (ἴδε καὶ *Πρακτικὰ* τοῦ 1909) σελ. 123 ἐ.). Πολὺ μᾶλλον μοὶ φαίνονται ὅτι ἦσαν ἰδιαιτεροὶ τόποι ταφῆς καὶ μάλιστα καύσεως νεκρῶν, ὡς ὁ ἐν Χαιρωνείᾳ γήλοφος, τοῦ ὁποίου τὸ κέντρον τοῦλάχιστον δεικνύει ὅλα τὰ σημεῖα ἀποκλειστικοῦ τόπου καύσεως νεκρῶν. Τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν ἔλαβα καὶ ἐκ τοῦ κωνοειδοῦς μικροῦ καὶ μόλις ὀλίγον ἐκ τοῦ περίξ ἐδάφους κατὰ τὸ κέντρον ἀνακλύπτοντος γηλόφου πρὸς δυσμὰς τοῦ Δραχμανίου ἐν τοῖς ἀγροῖς Γιαννακοπούλου—Πιπέρη παρὰ τοὺς ἀμπελῶνας τοῦ χωρίου. Τὸ κέντρον τοῦτο ὀλόκληρον, ἧτοι ἡ κορυφή τοῦ κώνου, ἀποτελεῖται ἐκ σωροῦ κολοσσιαίου καθαρῆς τέφρας. Καὶ ἡ τέφρα αὕτη ἐξάπαντος δὲν προέρχεται οὔτε ἐκ πυρποληθειῶν καλυβῶν οὔτε ἐξ ἀπορριμμάτων κατοικιῶν ἀνθρώπων. Εἶνε σωρὸς ὕψους ὃ μέτρων ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους, ὅπερ

ἐνταῦθα ἔκειτο πολὺ κατωτέρω τῆς νῦν ἐπιφανείας τῶν ἀγρῶν, πάντων ποταμοχώστων ἕνεκα τῶν ἐκ τοῦ ἐγγύς βουνοῦ ρευμάτων, τὰ ὅποια καὶ σήμερον ὀλοὲν ἀνυψώουσι τὸ ἔδαφος. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο χρήζει ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως, ἥτις θὰ εἶνε δυνατὴ μόνον ὅταν ἡ ἐνεργουμένη ἀνασκαφὴ ἐκτελεσθῇ συστηματικῶς· διότι ἡ μέχρι τοῦδε ἔρευνα εἰς πάσας τὰς περὶ τὴν Ἑλλάειαν θέσεις ἕνεκα τῶν σχετικῶς μικρῶν διατιθεμένων μέσων—καὶ οὐχ ἥττον ἕνεκα τῶν ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν παρεμβαλλομένων δυσκολιῶν—μόνον ὡς δοκιμαστικὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ. Καὶ ἐν αὐτῷ τῷ γηλόφῳ Χαιρωνείας μόνον τὸ κέντρον ἀνεσκάφη τελείως ὁπωσοῦν. Τοῦναντίον ὁ συνοικισμὸς τῆς Ἁγίας Μαρίνης φέρει πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τόπου κατοικηθέντος ἐπὶ μακρότατον χρόνον καὶ ὑπὸ πυκνῆς ὁμάδος ἀνθρώπων. Εἶνε καὶ ὁ πρῶτος βεβαιώσας ἡμᾶς ὅτι τὸ νεολιθικὸν στρώμα, τὸ ὁποῖον ἐν πλείστασι θέσεσιν ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας μέχρις Ὀρχομενοῦ εἰς φῶς ἦλθε, ἐσχηματίσθη τὸ πολὺ κατὰ τὰ τέλη τοῦ νεολιθικοῦ αἰῶνος καὶ ἀκριβέστερον μάλιστα ἐν τῇ πρώτῃ ἀρχῇ τοῦ μεταλλικοῦ τῆς χώρας ταύτης. Εἶνε δὲ καὶ ὁ πρῶτος ἐπιδείξας ὀλόκληρον στρώμα περιέχον προϊόντα τῆς κεραμικῆς ἐκ τοῦ μεταξὺ τοῦ νεολιθικοῦ ἢ χαλκολιθικοῦ καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ αἰῶνος διαρρεύσαντος μακροῦ χρόνου. Τὴν βεβαιότητα ἄλλως περὶ τῆς μακρᾶς διαρκείας τῆς μεσολαβούσης ταύτης περιόδου παρέσχεν ὡσαύτως ὁ συνοικισμὸς οὗτος.

Εἰς τὰς λοιπὰς θέσεις οἱ συνοικισμοὶ—ἂν εἶνε καὶ καθ' ὅσον εἶνε συνοικισμοὶ—ἐγκατελείφθησαν εὐθὺς κατὰ τὸ τέλος τοῦ νεολιθικοῦ ἢ τοῦ χαλκολιθικοῦ αἰῶνος, κατόπιν δὲ ἐχρησιμοποιήθησαν πάλιν μόνον ἐπὶ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, καθὼς ἰδίως ὁ μνημονευθεὶς παρὰ τὸ Δραχμάνι, ἐν μέρει δὲ ὡς φαίνεται καὶ τῆς Χαιρωνείας



καὶ ἄλλος τις παρὰ τὴν Ἑλλάτειαν, ἀνατολικῶς τοῦ Δραχμανίου ἐν ἀγροῖς Χέβα. Τοῦτό μοι ἔδωκεν ἄλλοτε ἀφορμὴν νὰ πιστεύσω ὅτι ὁ νεολιθικός, ἢ μᾶλλον ὡς καὶ τότε ὑπώπτευσα (ἴδε Πρακτικά τοῦ 1910 σελ. 166 καὶ Ἄρχ. Ἐφημερ. τοῦ 1908 σελ. 67) χαλκολιθικός αἰὼν, διήρκεσεν ἐν τῇ βορειοανατολικῇ Ἑλλάδι μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ. Ἀλλὰ τὴν γνώμην ταύτην πρέπει νὰ θεωρήσω νῦν ἐσφαλμένην καὶ ν' ἀποδεχθῶ μακραίωνα ἀκολουθίαν χρόνων χωρίζουσαν τὸν χαλκολιθικὸν αἰῶνα ἀπὸ τῆς ἐσχάτης ἐποχῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ. Καὶ ἡ ἀπόπειρα διακρίσεως διαφόρων ἐθνικῶν στρωμάτων ἐν τῷ πληθυσμῷ τῆς χώρας κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα κατέστη δυνατὸν νὰ βασισθῇ μόνον ἐπὶ τῶν ἰδιαίτερον φαινομένων τοῦ σχηματισμοῦ τῶν στρωμάτων καὶ τῆς ἀλληλουχίας τῶν εἰδῶν τῆς κεραμικῆς τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ἁγίας Μαρίνης. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῷ μόνον συστηματικωτέρα ἐν τῷ μέλλοντι ἀνασκαφῇ δύναται νὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς εἰς τὸν ἔλεγχον περὶ τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων ἐξαγομένων τῆς μέχρι τοῦδε ἐρεύνης.

*Κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1911.*

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ